

બેલા આંસુ

29 JUL 1929
P.T.

૧૪૭૧૭

၁။ အထွေထွေအကျဉ်းချုပ်

٢٥
٢٤
٢٣
٢٢

SECRET

[गुजराती कॉपीराइट विभाग]

પ્રત્યક્ષ નામ દહેલા ૨૫.૧૨-૨૦

विषय ५-: ३

Try once Our Real Balm.

સોલ એજન્ટ:—કે. ટી. એન્ડ કો. રામપુરા-મુરત.

ਸ੍ਰੀ ਮਾਤਾ ਜਗਦੰਬਾ ਦੇਵੀ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਕ।

પુષ્પ-વાટિકા]

શ્રી સરસ્વતી નમઃ

[પુષ્પ-૩૮ મુ

મહારાષ્ટ્ર વીર શિવાજી સંસ્થાપિત હિન્દુ-રાજ્યની પડતીનો ઇતિહાસ

છેલ્લા આંસુ

: અથવા :

II

આંસુનો અભિષેક.

* ભાગ બીજો. *

1929

અથ વાની અભિમાનમાં છલકાશે ના કોઈ,
દુઃખ દુઃખીના દેખીને મલકાશે માં મોઝ.
આંખ તમારી ખોલજો ઉઘટ થતાં અગાડિ,
છેલ્લા આંસુ વેરનાં લખે સદાશીવ બાલિ.

પ્રયોજક:—શ્રી. "પુષ્પ"

વાડીફળીઆ પગથીઅશરી—મુરત

[અથ સ્વામિત્વના સર્વાધિકાર પ્રયોજકને સ્વાધિન છે.]

: પ્રકાશક :

બદામી અધસ (બુક્સેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ ટાવર રોડ—મુરત)

—સોલ એજન્ટ:—

શ્રી સરસ્વતી મંદિર.

કલુપીઠ બજાર—ગુનીયન સ્કુલ પાસે—મુરત.

આવૃત્તિ પહેલી]

ઈ. સ. ૧૯૨૯

[પ્રત ૨૦૦૦

મૂલ્ય: આના આઠ.

શ્રી. "પુણ્ય"ની છઠ્ઠી પાંચ કૃતિઓ

અમદાવાદ

ધડીભર ગમ્મત

પ્રીતિપીરાઈટ સંગ્રહ [પાના ૧૬૬ ત્રીરંગી ટાઈટલ—ચાર ચિત્રો]

૭. ૨. બે ઘડી મોજ

[પાના ૧૨૮ ત્રીરંગી ટાઈટલ—ચાર ચિત્રો]

સોનેરી સંધ્યા

[બેતખાજ સાથેની ઐતિહાસિક વસ્તુ—ત્રીરંગી ટાઈટલ]

સંસાર સિન્ધુ

[૧૭૬ પાના બેતખાજ સાથે—ત્રીરંગી ટાઈટલ]

અમેરીકન ડૉક્ટર

[એક પાણી સ્ત્રી પાત્ર વિનાનો અફસોસન કોમેડી નાટક]

ફોનૉગ્રેફના પોષ્ટેજ સાથે આઠ આનાજી

આ ઉપરાંત "પુણ્ય"ની કોઈપણ કૃતિ અમારે ત્યાંથી મળશે.

" શ્રી નવજીવન પુસ્તકાલય "

ઘાવર રોડ—સુરત.

❧ એ શબ્દ. ❧

— ❧ —

ભગવતી શારદાના ચરણમા મહાગી સાહિત્ય-વેદીનુ આ આડરીસમું
પ્રલહ્દ હુ આજ ધગી રહ્યો છું ફેની । એને હમેશા પરિમલભીનું
અને પ્રકલ્પ રાખે, એજ અભિલાષા

પ્રથમ ભાગમા લખ્યા પ્રમાણે આ એક ઐતિહાસિક વસ્તુ છે,
પરંતુ તે અમુક બીરો, અક્ષર શા નહિજ. જો કે આમા વર્ણવાયલા
ઐતિહાસિક અને કાલ્પનિક ઉભય પ્રસંગો માટે પહેલા ભાગમા મહારે
જે કંઈ જણાવવાનું હતું, તે હુ જણાવી ચૂક્યો છું તેમ છતાં અને
વસ્તુની આખીયે ઈમારત ફતકયા કે કલ્પના ઉપર નહિ પરંતુ સત્ય
ઐતિહાસિક રચ્યો ઉપર જ ચલાઈ હાવા છતાં મહાન આશા છે, કે
ધણને એ જમશે અને ધણને એ નહિ જમે કોઈક એને વખાણશે,
તો માર્ક એને વખોડશે

કેટલીક વાર એમ બન જ, કે નાટકના રીતે ઉપર કે સીનેમાની
સ્ક્રીન ઉપર મે પાંચ વર્ષના ગાગાના પ્રસંગો સમય અને સંજોગના
અભાવે એક પાઠળ એક બતાવી ચતાવી લેવા પડે છે, અને તે જ
પ્રમાણે પ્રસ્તુત નવેલકથામા પણ “ ચમુનાનું પકડાવું ને છૂટવું,
જનમતનું દિલ્લી જવું ને ન્યાયી પુને પાછા રરડ, ચમુનાએ એક
પુષ્પમા શાપ દઈ ફરબાર છોડી જવો ને તત્ત જ તે પંડીના બીજ
પુષ્પમાં મુકધના મયદાનમા પાછા આવી પહોંચવું, ” એવા એવા
કોઈક પ્રસંગો વચ્ચે સમયના ઓછા-વત્તા અતર હોવા છતાં રસિકતા

બળવી રાખવા માટે મરજીયાત કે મનસ્વી નહિ પરંતુ ફરજીયાત છૂટ લઈ ચલાવી લેવું પડયું છે.

અને શૈલી માટે તો મ્હારે કહેવાનું છે જ નહિ યુગરાતી નવલ-કથામાં ગદ્ય સાથે રમભૂમિની માફક ખેતખાણની પદ્ધતિય ઝમક આટલા પ્રમાણમાં મિશ્ર કરવા માટેની નવીનતાની પહેલ મ્હે જ પાડી છે, અને તે હું કવી નહાનાલાલના અપદ્ધાગત્રની માફક અત પર્યંત નિભાવી રાખવા જ માગુ છું, એટલે એ વિષયમાં કોઈ ચર્ચા-ઉદ્ઘાપોહ કે ટીકા કરે તો મ્હારે કાચખા જેવી પીક રાખ્યે જ છૂટે.

ખાત્રી આખાય પુસ્તક અગર તો એમાના અમુક ભાગ કે પ્રસંગ ઉપર, યા તો એમા દર્શાવાયલા મ્હારા વિચારો ઉપર કોઈ વાંચક-બધુને ટીકા-ચર્ચા કે સૂચના કરવાની હોય, તો તે સાબળવા માટે-તેનો પ્રત્યુત્તર આપવા માટે-તે સ્વિકારવા માટે મ્હારી ઉગતી કલમ હમેશા તૈયાર છે.

સુજ પાઠકો મ્હારા આ નૂતન સાહસને પ્રેમથી વધાવી મ્હને આગળ વધવા ઉત્સાહિત અને ઉત્તેજિત કરે, અને પ્રભો' એ માટે પૂરનું પ્રેરણા બળ હદયે સીચે એજ એક માત્ર અભિલાષા.

ચૈત્રી પૂર્ણિમા	} ભવદીય. "પુણ્ય"	} વાડીમળીઆ પગચીઆ
૨૩-૪-૨૯		

સુરત બરાનપુરી લાગળ ઉપર આવેલા મી "મોદેશ્વર" પ્રિન્સિપલ પ્રેસમાં મહુડીલાલ ભાવવાનદાસે છાપી.

છેલ્લા આંસુ

ભાગ બીજા

પુસ્તક: ૧

“અંતરના કોયડાં.”

જુ પછુ માન, યમુના ! જો, તારા આ તમામ દેશબંધુઓ તારી તરફ દયામણે રહેરે જોતાં હતા છે. એમના જીવન-ગરજની દોરી ખેંચવાનું કંઈ આવજ તારા હાથમાં છે. તારી એકલી જાતને ભોગે તું આ તમામને બચાવી શકે છે. વિચાર કર, અને...”

“તારે કંઈ જ વિચાર નથી કરવો. વીર પુરુષો પોતાની માતા-બહેનની આજરને પ્રાણુથી પણ વિશેષ મોંઘી અને જાલી સમજે છે. બાદશાહ ! એ કંઈ યવન-સૈનિકો ન બોલા, કે જો પોતાની પ્રતિષ્ઠા સુભાવીને પ્રાણુ રક્ષાવાની કલ્પના સરખીયે કરે.

ટીપાં તો શું પણ દેમ ના અહિં લાહીની નાકા વહે,
હમરે બધાંયે આ અગર એકે નહિ બાકી રહે.
આંસુને બદલે આંખથી કદી રક્તની ધારા સરે,
અફસોસની જગે મુખેથી લાલ અંગારા ઝરે.

પાણીને બદલે જે કદાપી ઝેર પણ પીવાં પડે,
તો તેણે પણ પીતાં અમારાં હોઠ આ ના ફડકડે.
દમશે અમારા દેહને પણ દીલ દમી શકશે નહિ,
નમશે કદાચિત્ હાથ પણ હૈયાં નમી શકશે નહિ.”

“જે ત્હારા મગજમાં એવો જ પવન હોય, તો જોજે, હું કાંઈ
અને હથીઆર તો નમાવી ચૂક્યો છું, હવે મસ્તક અને મુકુટ પણ
કંઈ રીતે નમાવું છું...”

“જે શાહી સત્તાનું એવું ગુમાન હોય, તો તે તમે બૂલી ન
જાવો, મહામદશાહ !

ધોરી ગયો ગીઝની ગયો અલ્લાઉદ્દીન અભિમાનમાં,
ને કલ નાદીર થઈ ગયો... આખીર કલે આમમાં.
અલ્લાહ એ અકબર અખિલ સામ્રાજ્યના મુલતાનના,
અતે થયા શા હાલ ? એ ઇતિહાસ કબ્રસ્થાનમાં.
તૈમુર... અવરગઝેબમાં કોણે અમર જીવન કર્યા ?
એ તાજ બુઝ્મા ને કુતુબમિનાર કોણે વાપર્યા ?

* * * *

મોંઘુ મયૂરાસન મૂકી... એ શાહજહાં પોઠી ગયો,
નિજ જ્ઞાન ને અભિમાન ને આ જનને છોડી ગયો.
નિજ રાજ કે નિજ તાજ એકે આજ સંભાળ્યા ક્યા ?
આવ્યા હતા એવા ઉઘાડી મુઠ્ઠીએ ચાલ્યા ગયા.
સત્તા અરે એ તો અહીં ફાણ વારની મહેમાન છે,
ફાને ખબર કાલે ત્હને શું ઇશ્વરી ફરમાન છે ?”

“ કાલની વાત કાલે. હું તો આજમાં-અત્યારે જે થઈ શકે
એમાં જ માનનારો છું. આ ક્ષણે હું જે ધાડે તે કરી શકવા
શક્તિમાન છું, ”

“ એ શક્તિ એમની એમ અશોષ થઈ જશે. શાહ! આંખો
કિંધાડી રહી જશે, અને ન ધારેલું-ન ઇચ્છેલું પાપણના પલકારામાં
બની જશે.

એવીજ જો જઝકા તમારી મમત ઉપર વાત છે,
તો હુંય આજે જોઉં છું કોની ખરી તાકાત છે ?
ઉન્મત્ત શાહની ખોપરીમાં છૂટેલું જે શૂર છે,
તો જોડશું ઝૂમવવા કોની હલે મકદૂર છે ?
જો બાદશાહી દીલની એવીજ આજે ધૂન છે,
તો એય આજે જોઈ લે દે ખૂન સાટે ખૂન છે.
માટે કહું છંછેડતાં પહેલાં આ ઝેરી નામ છે,
પાણીની સાથે પાણી તેમજ આગ સાથે આગ છે.”

“ થમુના ! જે સુલતાનની સત્તાનો સ્વાદ જ આખવા માગતી
જાય, અમવાટો જ સાંભળવા માગતી હોય, તો સાંભળ...

ભડકા તમારી આગના પાણી બની બૂઝવશું.
તે તમારા એ ધુમાડામાં તમોને મૂઝવશું.
કિંમતશો જે હાથ તો એ હાથ તોડી પાડશું,
કંબાવશો જે જીભ તો એ જીભ ખેંચી કાઢશું.
સુલતાનની સ્થાને થવામાં સહેજ પણ નહિ સાર છે,
દેખાય ખાલી પણ તમંચામાં ભરેલો બાર છે.
માથું તમારું ઉંચકો એટલી જ બસ અહીં વાર છે,
મહારી ઇશારત થઈ નથી... બાકી બધું તૈયાર છે.

જાણીને ?

“ તો બસે શાહની એ ઇચ્છા પૂરી થાય. ”

અને આટલા સમજાવટના-ધમકીના પ્રયાસે પણ જ્યારે શાહ પોતાની ખૂરી મતલબ પાર પાડવામાં ન જ ફાવ્યો, ત્યારે એને એની હિંમત ઉપર માન છૂટ્યું. એણે ગંભીર અવાજે યમુનાને ઉદ્દેશી પોતાની ચાલબાજીના પાસાનો ખીજો ઘવ ફેંકી બેઠો. “ યમુના ! તારી વીરતાએ મારી શક્તિને મ્હાત કરી છે, તારા શૂરાતની શબ્દોએ મારા હૃદયના તારોને ઝલુઝાવી મૂક્યા છે. સુંદરી ! હું તને અહીંથી તારે વતન સહીસલામત જવા દઉં, તો તું તારા અને તારા આ દેશપ્રેમીઓના છૂટકારાના બદલામાં દિલ્હીના શાહને કેટલી રકમ પેશા પાસે અપાવી શકે એમ છે ? ”

“ એક કુટ્ટી બદામ પણ નહિ. લાંચ-રૂસ્વત ! અને તે પણ કેને ? તમને...અમારા દુશ્મનોને ! કુહાડીમાં હાથો આપી મારા જ પમમાં-મૂળમાં હું ધા માઈ ? શાહ સાહેબ ! એ આશા તો તમે સ્વપ્નેય મા રાખશો. સ્વતંત્રતાને ભોગે-સ્વમાનને ભોગે અમારે આ નાશવંત શરીરોની રક્ષા નથી કરવી...”

“ કેવળ પૈસાના બદલાની જ નહિ, બલકે સાથે સાથે કોઈ પણ દિવસ દિલ્હીના શાહ રહામે તલવાર ન તાણવાના પ્રતિજ્ઞાપત્ર અને ખંડણી...” બાહશાહના સેનાપતિએ એમાં ઉમેરો કરવા જીલ લાંબાવી.

“ બસ કરો. તલવાર ! અને તે ન તાણવાની પ્રતિજ્ઞા મરેઠી વીરો લે ! એ શૂરવીર સેનાપતિ સાહેબ ! એ બધી બાયલી વાતો અને નમાવી શરતો જનાનખાનામાં રાત્રિદિવસ ગોંધાઈ રહેલી તમારી પડદેનશીન અને નકાબપોશ બેગમો-ખીખીઓ અને બાંદીઓને જઈ

સંભળાવજો. એ તમને અને તેમને જ મુશ્કારક ! એક મહારાષ્ટ્રીય વીરાંગના પાસે એવી છોકરાં સમગ્રવવાની નાદાનીની રમતો ન રમવાની હોય, સમજ્યા ?”

“ એમ છે, તો હું પણ જોઈ છું, કે જે જનનાખાનાની તું અત્યારે ઠેકડી કરે છે, તે તું જાતે જ કેવી રીતે શોભાવી બતાવે છે ! ખાન ! તમામ કૈદીઓને એની નજર સહામે ગરદન માર...ચલાવ...”

“ એ નિષ્કૂર નર-રાક્ષસ ! આનો-આ પૈશાચિક હત્યાકાંડનો બદલો હું જીવીશ તો પૂરેપૂરો વાળીશ. ”

“ તું એક નાદાન છોકરી ! કમીના ઔરત જાત ! મ્હને શું કરી શકવાની હતી ? ”

“ એ વખત આવે બતાવીશ... દિલ્હીપતિ !

મદમસ્ત હાથી ધૂમનો મચ્છર હણે છે સહેજમાં,
લાખખો જીવનને પોપતો નહાનો રવિ નિજ તેજમાં.
નહાની ગણાતી આંખ આ આખું જગત દેખી શકે,
નહાનો ગણાતો હાથ અંધો લાખ આલેખી શકે.
નહાતું મનાતું દીલ આખા વિશ્વને વીંટી શકે,
નહાની ગણાતી જીભ આખા જગતને જીતી શકે.

* * * *

મસ્તક જીઓ મહોદું ને નહાતું નાક આ દેખાય છે,
પણ તે છતાંયે નાકની કિંમત વધુ લેખાય છે.
નહાના છતાંયે પુષ્પની પરિમલ બગીચે નીતરે,
કચરું નજીવું પણ નયનથી આંસુની ધારા સરે.

* * * *

હીરાકણી ન્હાની છતાં એ કાચ મ્હોટા કાપતી,
 કંસારી ન્હાનું જીવ પાના લાખ કેરી નાખતી.
 ન્હાનું જણાતું છિદ્ર આખા નાવને ઉંધું કરે,
 ન્હાનું દીપકનું કોડીઢં...કીરણો કરોડો પાથરે.
 દેખાવડી કાચા તમારી જાંઘીનો કાળ છે,
 ન્હાની છતાં સુલતાન શૂરા સિંહની આ બાળ છે.

માટે એવું કંઈ અવિચારી અને ઉતાવળીઢં પગલું ભરતાં મ્હેલાં
 દૂરેપૂરી સંભાળ રાખજો. ”

“ ફિકર નહિ, એ સિંહના સંતાનના દાંત કેવી રીતે તોડી
 પાડવા ? એને કેવી રીતે ગરીબ મેંદા જેવું બનાવી-વશ કરી પિંજરમાં
 પૂરવું, એ આ મહમદશાહ સારી રીતે જાણે છે. એને માટે એ બહુ
 મુશ્કેલ નથી. ખાન ! ચલાવ... એક પછી એક ગરદન ઉઠાવ...”

પછી એની આંખો આગળ એના જાતિબાદ્દઓના ધગધગતા
 લોહીના છંટકાવ થવા શરૂ થઈ ગયા. એ બાપડીએ લાચાર દશામાં
 આંખો મીચી દીધી. એ હૃદયભેદક કીકીઆરીઓ એના અંતરને
 વલોવી નાખતી હતી, પણ એ બધું એણે મુંગે મુખે સહન કર્યું.
 બ્યારે બાદશાહના આમ્રહથી એણે પોતાની આંખો પાછી ઉઘાડી ત્યારે
 એણે શું જોયું ? એના પગ આગળ સેંકડો શૂરવીરોના ધડ અને
 મસ્તકોના ઢગલા ખડકાયાં હતાં. અને એ ઢગલાની પાસે એનો પ્રેમી-
 પ્રિયતમ બંદીવાન યશવંત મસ્તક નમાવી અડગ વીરનાથી પોતાના
 માથાનું દાન કરવા ધુંટણીએ પડ્યો હતો. યમુનાથી આ છેલ્લું
 ફરજાજનક દ્રશ્ય ન જોઈ શકાયું. એ બળ કરી ચવન સિપાહઓના
 લાથમાંથી ગાય છટકાવી એની પાસે દોડી ગઈ. આંખે આંખ એક

ઘઈ. અત્યાર સુધી અજ્ઞય ધૈર્ય ધારી અડગ હૈયે ઉભેલી એ વીરાંગનાનું કઠોર હૃદય પોતાના પ્રેમીની આ દશા જોતાં જ પીગળી મયું. એની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. એના પગ એણે એકદમ પકડી લીધા. ગળગળતે કંઠે એ બોલી: “યશવંત ! મહારા દેવ ! મહારા નાથ...પ્રભુ...”

એની આંખમાંથી અખંડ પાણીની ધારા વહી રહી હતી, છતાં યશવંતના નેત્રમાં ભીનાશની જાંખી સરખીય નહોતી. એ એટલા જ ધીર, વીર અને મક્કમ હૃદયથી ઉભો રહ્યો હતો. એ ઉભો થયો. યમુનાને ઉભી કરી એના માથા ઉપર હાથ ફેરવતાં એ બોલ્યો: “યમુના ! તું પેથા બાણરાવના જમણા હાથ જેવા વીર સરદાર મહારાવની પુત્રી, અને મૃત્યુથી ડરે છે ? ગભરાઈને રડે છે ?”

યમુના આંખો લૂછી ઉભી ઘઈગઈ. એ બોખરા પણુ પ્રેમભીના અવાજે બોલી: “યશવંત ! બહાલા ! આ આંસુઓ મૃત્યુના ભયના નહિ પરન્તુ તારા-મહારા સૌભાગ્ય-સૂર્યના અસ્ત થવાના...”

“યમુના ! બાપૂની શી ખબર ?”

“એ... એ તો મયા. અને એમણે છેલ્લે આસે પોતાનું વૈર લેવા માટે મહારી પાસે પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી છે. યશવંત ! તારે ખાતર યશવંતીએ પ્રાણ પાશર્યા, તો હું પણ હવે મહારી ફરજ બજાવીશ...” એ એકાએક મહમદશાહ તરફ ફરી, તેના પગમાં પડી બોલી: “દિલ્હીપતિ ! મહારા યશવંતને બચાવો... હું તમારી ગુલામ થઈને રહીશ...”

“ગુલામ નહિ પણ દિલ્હીપતિ તો ત્હને હૃદયની રાણી તરીકે સિંહાસન ઉપર બેસાડવા તૈયાર છે. ખાન ! યશવંતને છૂટો કરો.” કહેતાં જ મહમદશાહે યમુનાના હાથમાં હાથ લાઇ એને ઉભી કરી.

આને યશવંતને મૂકત કયો. એની આંખમાંથી ધગધગતા અંગારા ફરતાં હતાં. એ લાલચોળ નેત્રે પોતાની વિવાહીતા પત્ની તરફ જોઈ રહ્યા. ત્યાં તો યમુના ધીમે પગલે એની પાસે સરી, બોલી: “યશવંત! હૃદયદેવતા! પિતાની પ્રતિષ્ઠા ને પેશ્વાઈનું નામ હવે તું ધારીશ તો રાખી શકીશ...”

“અને તું? એની ઉપર શાહી ચોપડી શકીશ. યમુના! યમુના! મને એકને બચાવવામાં તું આખા મહારાષ્ટ્રની આબર ઉપર પાણી ફેરવી રહી છે, એનું કંઈ તને જ્ઞાન છે?”

“આ યમુના મહારાવની પુત્રી છે. એ જે કંઈ કરશે, તે વિચારપૂર્વક જ કરશે, એની ખાત્રી રાખજો. મહારે તો હવે કહેવાનું એટલું જ કે મહારી ફરજ હું બજાવીશ, તમારી ફરજ તમે બજાવજો. બસ...એન...”

આધીન આજે થાઉં જોકે માન મહારે ખોઈને,
મસ્તક મૂકાવું છું છતાં તે પણ હૃદયથી રોઈને.
પગલું ભરું છું પાપમાં પણ તેજ જાણી જોઈને,
સમજું છતાં હું હાલ સમજાવી શકું નહિ કોઈને.
મંજુર કીધી માગણી એ લાગ્ય હો કે શૂન્ય હો!
સમજે છ મહારં દીલ પછીએ પાપ હો કે પૂન્ય હો!

રહેલાં ના એ સમજવા રહ્યામાના મન ભાવ,

સમે આવતાં સમજશે આ આજના દાવ.

શાહ સાહેબ! યાત્રો! હું તમને શાહર તરીકે સ્વિકારી તમારું શાહી જ્ઞાનખાનું શોભાવવા હવે તૈયાર છું” મને તમારી માગણી કપુલ-મંજુર છે.” એમ કહી એણે હસતા હસતા શાહનો હાથ પકડ્યો.

“શાઆશ, આખરે સમજ ખરી...ખાન !” શહે સેનાપતિને બૂમ મારી.

“હુ...હુજુર...”

“જાવ, મદારા ખાસ મહેલમાં એને ઉતારે આપો, અને બાંદીએને હુકમ કરમાવો, કે આજ રાત્ર એને દિલ્હીની માનીતી મેગમના કીમતી વસ્ત્રાલંકારોથી શણગારી નીકાલને માટે તૈયાર રાખે. તદુપરાંત શાહને માટેની બીજી વ્યવસ્થા તથા કાજ વિગેરેના બંદોબસ્ત પણ તમારે જ કરવાનો છે.”

“જેવી જણાવનાલતી આજ્ઞા.”

થોડી વારમાં એ સ્થાન ખાલી થઈ ગયું. રહેલા કેવળ એકસો ત્યાં અલાગી યશવંત ! એના અંતરમાં એજ વિચાર ઘોળાઈ રહ્યા હતા, કે “અરેરે ! યમુનાને માટે હું જે અભિપ્રાય બાંધતો હતો, તે આજ ખોટો પડ્યો. કોઈ દિવસ નહિ ને આજે જ એણે એવું કંઈક અને અવિચારી પગલું ભર્યું છે, કે જેથી હુ મહાઝ મોટું પેશ્વા સરકારને કદાપી પણ બતાવી શકું એમ નથી. ત્યારે શું કરવું ?...અસ એમ નહીં. અહીં દિલ્હીમાં જ રહેવું, અને બની શકે તો મદારાવની...મદારાવની એ કસ્ટડીયન થતી આખરેને પ્રાણને ભોગે પણ અણીશુધ્ધ રાખવી આ યશવંતની વિવાદીતા સ્ત્રી ! અને તે એની હયાતીમાં જ પોતાને દેહ એક વિધર્માને વેચે ! નહિ...નહિ...એમ કદાપી નહિ બની શકે, યમુના...યમુના...આજથી આ યશવંત ત્યારે સ્વામી નહીં પણ શત્રુ છે. સુલતાનને શિક્ષા કરતાં પહેલાં, હું તને જ કેદાણે લાવીશ.” એ જનૂનમાં ને જનૂનમાં ત્યાંથી અદૃશ્ય થઈ ગયા.

—કોઈના અંતરના કોયડાં કઈ કાઢી શકાય છે ? —

પુષ્પ: ૨

“લોહીનું તિલક”

“ઓ” અભાગી આત્મા ! જીવન-ઝળાશયમાં આશાના પરપોટા તો અખૂટ અને અનન્ત ફૂટે છે, પણ એ બધા અમર કોના રહ્યાં છે ? કે ત્હારા રહે ! તેમ છતાં ત્હોં ત્હારો પત્નીધર્મ પૂરેપૂરો બજાવ્યો છે, હવે કેવળ પુત્રીધર્મ બજાવવાનો આકી છે, અને તેને માટે જ હું આ માયાવી મોહજાગનો ફાંસો તૈયાર કરી રહી છું.

સૌભાગ્યનું રક્ષણ થવા ધાર્યું હતું તે થઇ ગયું,
કરવું કપાળે લોહીનું તિલક હવે આકી રહ્યું.
લીધી પ્રતિજ્ઞા પાળવા આ પાપની આજી રમી,
સ્નેહે શરીરે નહિ પરન્તુ શબ્દથી એને નમી.
બસ થાય તેવા થાવ વ્યવહારિક નિયમ વિખ્યાત એ,
જો લોહ કાપે લોહને તો કાચ માટે કાચ છે.

નહોતું ઇચ્છ્યું, નહોતું ધાર્યું, છતાં અનાયાસે આવી પડ્યું તો આંખ મીંચીને પાણુ ન ઉભા રહેવાયું. યશવંત ! બહાલા યશવંત ! ત્હારે માટે મ્હેં મ્હારી હૃદયની લાગણીઓ પર સંયમનો પથર મૂકી, પવિત્ર વિચારોને છેવટ ચગદી નાખ્યા. એક પૂણ્યાત્માને પિશાચના પંખમાંથી છોડાવવા આ અભાગી શરીરે શાબ્દિક પાપ કરી નાખ્યું. માનસિક પાપની ગંધ પણુ નથી, છતાં ન છૂટકે, અગ્નિચ્છાએ આજ

હું શારીરિક (સ્પર્શ) પાપ કરવા આ રમણીય વસ્ત્રાલંકારોથી મ્હારી આ દેખાવડી દેહને દીપાવી રહી છું. નહિ તો...ખીજે ઉપાય જ શો હશે ? શાબ્દિક પાપ કદાચ ન કરત, તો પણ મ્હારી મૂકિતને માટે મ્હને રાજીખુશીથી અગર તો બળાત્કારે પણ આખરે શારીરિક પાપ કરવાની ફરજ તો પડત જ. અને મ્હારો યશવંત જનથી જતે, તે તો નફામાં. એના કરતાં તો આ એક જ તીરે (પાપે) બંને પક્ષી સાથે તોડી પાડવામાં મ્હેં જરૂર ડહાપણ વાપર્યું છે.

કંઈક કહી ગયા છે, તો કોઈક વળી લખી પણ ગયા છે, કે કેટલીક વાર જે અશક્ય અને અતિ મુશ્કેલ જણાતા મહાભારત કાર્યો કરવામાં ભલા ભલા જવાંમદોની પાણીદાર સમશેરો પાછી પડે છે, તે કાર્ય સ્ત્રીઓની બુદ્ધિ અને શક્તિ ધડીના છૂટા ભાગમાં, આંખના અણસારામાં પાર ઉતારે છે. અબળાની આંખમાં-યોવનમાં-અંગ મરોડમાં અને આંસુમાં એવાં તો અજબ જાદુઈ કામણ બર્થાં છે, કે ભલા પ્રહ્લયારીના પ્રહ્લયર્થ ઉપર, ભલા ચાણુક્યની ચતુરાઈ ઉપર અને ભક્ષા રણુરીરના રણુકૌશલ્ય ઉપર એ પાપણના પત્રકારામાં પાણી ફેરવી દે છે. આંસુ-આ-ગ્રં સિમત, નયનના ઇસારા અને કોકિલ શા કંઠના ટહુકા એ ચાર ચતુરાના દિગ્વિજયી શસ્ત્રો ! એમાં મ્હારું પ્હેલું તીર અજભાવવાનો મ્હારો પ્રયાસ નિષ્ફળ નિવડ્યો છે. હવે ખીજું, ત્રીજું ને ચોથું તીર એક પછી છોડવાની હું તૈયારી કરી રહી છું. “પ્રમદા બુદ્ધિ પગની પાનીએ.” એ કહેવત આજ પિતાની મતિના પૂર્ણ કરી હું ખોટી પાડીશ. શાહના બળ રહામે હું મ્હારી કળ નામ સ્ત્રી-ચરિત્રની કળાનો ઉપયોગ કરીશ, અને મ્હારી એ મતિના પૂર્ણ કરવા જતાં બ્હેરાનાર શાબ્દિક અને શારીરિક પાપના

ગ્રથ હું એવી તો સરસ રીતે ઘોઘ બનાવીશ, કે ઇનિહાસમાં આજનો દિન અને પ્રસંગ બને યાદગાર રહી જાય.”

પતિ-રક્ષણ અને પ્રતિજ્ઞાના પાલનને ખાતર પોતાનું અડગ મસ્તક આદરશાહને નમાવી તેને પરણવાનું વચન આપી ચૂકેલી યમુના અત્યારે શાહી જનનાખાનામાં અણમૂલા વસ્ત્રાલંકારોથી વિભૂષિત થઈ એક મશરૂના ગાઝીયા ઉપર પોતાની કામળ દેહલતાને લંબાવી રહી હતી. એની આંખોમાં આશા અને નિરાશાના ઝગઝગાણીયા તરતા ને લપાતા હતા. મગજમાં વિવિધ તર્કવિતર્કોની ગૂંથણી ગૂંથાતી અને વેરાઈ જતી હતી. આદરશાહના હુકમને માન આપી રંગમહેલની હાસી આંદોઓએ એને માનીતી ભેગમના મહા મુદ્દયવાન યવન-પોશાકથી આજ શાહીને માટે શણગારી તૈયાર કરી હતી. જે કે એના હૃદયમાં દુઃખનના-વિધર્મીના આ વસ્ત્રાભૂષણો શરીર ઉપર ધરતાં દાણુ દુઃખ થતું હતું, છતાં એ પરવશ પંખીનીએ, પગધિન પિંજરમાં વખત વિચારી જઈ હમણા પોતાની પાંખોનો ફડકાટ કરવો બંધ કરી દઈ, કામળા જતની આનાકાની વિના એ બહુમુદ્દય જરીયન પોશાકથી પોતાની દેખાવડી દેહને શોભાવવા દીધી હતી. દાસીઓ એને શણગારી શાહને ખજર કરવા આવતી થઈ, એટલે એના અટૂલા પહેલા દીલમાં લાખો કંપનાના તરંગો સ્ફુરવા લાગ્યાં. થડી પછી આવી પડનાર આફનનો વિચાર એણે આંખના પલકારામાં કરી લીધો. એને જે દાવ નાખવાનો હતો, તે હવે જ હતો. એના આતુર્યનો ઉપયોગ કરવાની તક હવે એની પાસે આવી પહોંચી હતી. પોતાના સૌન્દર્ય-તીરથી શાહને વીંધી નાખી, પોતાનું ચેર વાળી નદાસી જવાનો નિર્ણય એ કરી ચક્રી હતી.

એની વિચારમાળા આગળ લાગાય, ત્યાં તો એ ગુપ્ત ખંડનું ગુપ્ત દ્વાર ધીમેથી ઉઘડ્યું. બાદશાહ મહમદશાહનો જમણો હાથ અને મહારાવનો ખૂની એવો વિશ્વાસુ રાજ્યમંત્રી ખાન કે જે યુદ્ધમાંથી જ આ બંદીની બાળાના સૌન્દર્ય ઉપર મરી પડ્યો હતો, તે ધીમે પગલે અંદર આવ્યો. પાછળથી આવી એણે યમુનાની આંખો દાખી. એ સફાળી ચમકી. હાથ છોડાવી દૂર જઈ ઉભી. જોયું તો પોતાને અને પોતાના પતિને કેદ પકડનાર, પિતાના ખૂનમાં પોતાના હાથ રંગનાર ખાન ! એની વિકારી આંખો ઉપરથી, એના નશાબાજ અભિનય ઉપરથી એનો દુષ્ટ મનોભાવ એ કળી ગઈ. પાપાત્મા ઉપર વૈર લેવાની પ્રતિજ્ઞાએ એના હૃદયમાં ઘંટાનાદ કર્યો. એને ડેર ડેર એના બાપૂના દયાજનક મૃત્યુ-દ્રશ્યોના ઓળા દીસવા લાગ્યાં. પિતાના છેલ્લા શબ્દોએ એના રોમેરોમમાં ગૂંચર કરી મૂક્યો. એ સાવધ થઈ ગઈ. કેમ જાણે એનું પોતાનુય ખાન ઉપર ખાટું-મીઠું દીલ ન હોય, એમ એ તીરછા નયન નચાવતી આંખું આંખું હસતી શરમાતી આગળ વધી. એના બે હાથ પોતાના હાથમાં લઈ નીચે મુખે આદરસત્કાર કરતી એ કાયલને શરમાવે એવા સુરીલા કહે બોલી: “માફ કરજો, મહેં તમને ઝોળાખ્યા નહિ. પધારો.....હું તો ચમકી, કે બાદશાહ સલામત સિવાય આવી છૂટ આ ગુપ્ત સ્થાનમાં આવીને લેવાની હિંમત કરનાર બે માથા ધરાવનાર એવો તે વળી કયો નરનીર હશે !” યમુનાએ એની વીરતાના વખાણુ કરી એને કાપરે ચલાવ્યો.

“ચારી દીલરખા !” ખાન મજોના આંકડા તીણા વાળી કંચા ચલાવતા અભિમાનથી બોલ્યો: “મહમદશાહ ! અરે એ તો આ તલવારની મૂઠ ઉપર રમે છે, મૂઠ ઉપર. સમજી ?

એની શી તાકાત કે મ્હારી સ્થામે માયું ઉંચકે ? બાકી સાચું પૂછે તો મહેં યુદ્ધમયદાનમાં બ્યારથી ત્હને મ્હારે હાથે કેદ કરી છે, ત્યારથી જ મ્હારી આંખમાં ત્હારી બેનમૂત મૂર્તિ ખૂંપી ગઇ છે. ન્પણ શું કરે ? સુંદરી ! આવી નજવી બાબતમાં શાહ સાથે એકદમ ઝઘડો કરી, બળવો જગાડવો એ મૂખોંછ ગણાય, એટલા માટે જ હું ગમ ખાઇ જાઉં છું. બહેને તું બાદશાહની માનીતી બેગમ થાય, તેથી શું ? તું મ્હારા કલ્પાસર ચાકરો, મ્હારી મરજી સાચવશે, તો શાહ અને સેનાપતિ બંને જખ મારે છે. બવિખ્યમાં હુંજ ત્હને ખતાવીશ, કે આ ખ્યાન ફિલ્દીતું સિંહાસન શોભાવી કેવી સફાઈથી આખા ભારતવર્ષના તાજ, તામ્ત અને સલ્તનત ત્હારા ચરણમાં ધરે છે.”

“એમ છે ?” એણે આંખના અજખ ચાળા કરતાં એની સ્થામે ભેદ બોલવા માંડયું : “ત્યારે તો હ્યો, મ્હારા રંગીલા રાજા ! તમારી નવી બેગમ સાહિબાના હાથનું આ એક જમ, આજની ખુશાલીને પ્રસંગે.....”

“બહે થઈ ગય...હાવ...ખ્યારી જાન.....”

બસ...થઇ ચૂકયું. મોહીનીના કદાશ પાસે મીયાં તો લટ બની ગયા. થમુનાએ આઘાકીથી પાછલે પગે ખસતાં ખસતાં જઈ પાછલે હાથે દાર અંદરથી બંધ કરી દીધાં. પછી એને અશરના ગાડીયા ઉપર બેસાડી શુરાહીની પ્યાલી ઉપર પ્યાલી ભરી આગ્રહ કરી કરી ખાવા માંડી. માંડાતૂર ખ્યાનને જન્નતનો આભાસ થતાં એ હરના મળામાં ખેતખો એક હાથ નાખી બીજે હાથે સીસો મટમટાવા મંડ્યો. થમુનાને પણ એટલું જ જોઈતું હતું. એની જીવલેણ સ્વાર્થો-શત્રુતાની

જળનો ફાંસો હવે સંપૂર્ણ ગૂંથાઈ રહ્યો હતો. અને જ્યાં દારૂડીઓ ખાન “ખારી...દીલદાર એક ખોસો...મીઠું ચુંબન...ત્હારા ગુલાબી ગાલે...” ખોસતો લખડતે પગે એની પાસે સરવા લાગ્યો, ત્યાં એ ચાલાક ચપળા ઝટ ઉભી થઈ ગઈ. “હ્યો, નમે ખેસી જવ. હું મ્હારી મહારાષ્ટ્રીય નૃત્ય-સંગીતકળા આપને બતાવું છું...”

“ઓહો ! ત્યારે તો થવા દે...થવા દે...મ્હારી જન...”

“પણ ખાનસાહેબ ! ખ્હાર કોઈ પહેરેગીર તો.....”

“પહેરેગીર ! એ શું ખોલી ? ત્હારા આ ખાસ ઓરડામાં આવતો પહેલાં જ મ્હેં એ તમામને દૂર કર્યાં છે. તેમ છતાં શાહ જાને ક્યાં નથી ચાલ્યો આવતો ! જ્યાં સુધી આ ખાન ત્હારી પાસે ઉભેલો છે, ત્યાં સુધી મ્હારી હાથલા ! મ્હારી માથુક ! ત્હારે જરા પણ ગભરાવાની જરૂર નથી. તું... ત્હારે...થ...વા...દે...શું ? થ...વા...દે...”

— સંખેત :—

બધે શિશો ક્યો ખાલી...શુરાહીનો સનમ ! મ્હેં તો, છતાંયે હાથથી ખાલી.....હજુ હેઠે નથી સરતી જરાયું પેટ ને ચાક્યાં...સનમ ! આ હાથ ને હેઠો, છતાંયે આંખ આ મ્હારી...હજુ એની ઉપર કરતી. સનમ ! તોડ્યો પછી શીશો...દીઠું તો ખુન્દ બે બાકી, છતાંયે ગમગમવાને...નથી જગ્યા હવે જડતી. નશામાં ને નશામાં આ...નિરાા ચાલી મતી પૂરી, સનમ ! તો પણ હજુ મ્હારી...નથી આ આંખ ઉપડતી.

‘વાહ...વાહ...વાહ...વાહ...કયસી કમાલ ચીજ હૈ...હાં...
...દીલબન...હોતે દે... આગે હોતે દે...’ ખાનને મુઝુના સનેપાતના
ચાળા થવા લાગ્યા.

યમુનાએ આગળ ચક્કામુઝુ:

તમે આરામથી સુવા...કુરુમ કોમળ જિહાયાના,
સનમ ! હું તે છતાં અધો...જઈ કાંઠા ઉપર સુતો..
દયા આવી સનમ ' તમને...તમે ઉઠાડવા આવ્યા,
કહ્યું મહે કોઈથી 'હો ફર...ઓ ગાલીમ જમફતો.'

~ ~ ~ ~ ~

“શાયાશ...શાયાશ...એક ખાલી ભર...ખારી...હાં ચક્કાવ...”

તમારી પ્રેમમય મૂર્તિ...દિવાનાએ નહિ પરખી
તિરરકારી ને તરછોટી...સનમ ' પાછળથી પરતાયો
જગનમાં હું ફર છું પણ...મહેને લાગે જગન ફરતુ.
દિવાનો કોઈ કહે છે તો...કહે કોઈ વળી કહે:

“ કમાલ...આફ્રીન...કમાલ...માશુકે ..ગન...હોતે...હો...ચલને
દે.....”

ફરીથી શોધવા તમને...ફરી સંકારવા તમને,
અભાગી હું ભર આંખો...તમે હૈયાં ભરાવી દયા
સનમ ' શીશો નહિ માગું... શુરાઈ પણ નહિ માગું,
પ્રતિજ્ઞા લઉં છતાં છેલ્લાં...મહેને દર્શન કરવી દયા.

~ ~ ~ ~ ~

“મુઝે બી તેરા દર્શન...ખારી સીફ એક ખોસ્સા...” એ લથડતે પગે ઉભો થયો. “લે...આ ખોસ્સો...” કહેતાં જ યમુનાએ એની ભેટમાંથી એનું જ ખંજર ખેંચી કાઢી એની છાતીમાં ડુલાવી દીધું. લોહીનો દડુડો છૂટી નીકળ્યો. એની આંખો ફાટી ગઈ. એ ચ-તોપાટ જમીન ઉપર પડ્યો. “ની...ચ...કમી...ના...ઔર...ત...દગો...યા...અસ્થા...હ...” એ ઉભો થવા ગયો, ત્યાં યમુનાએ એની છાતીમાં લાન મારી. એનો પ્રાણ છૂટી ગયો.

લોહીવાળું ખંજર લૂંછી નાખી યમુનાએ પોતાના પોશાકમાં છપાવી દીધું. પછી એના શય સમીપ એ નીચી વળી, પાપાત્માના ધમધમતા લોહીમાં પોતાના જમણા હાથની ટચલી આંગળી બોળી એણે કપાળમાં ચંદ્રક કર્યો. “આપૂ! સ્વર્ગથી જો જો, તમારી યમુનાએ આજ લોહીનું તિલક કરી તમારા મારનારને મારી લીધેલી પ્રતિજ્ઞા પરીપૂર્ણ કરી છે.....” એટલું બોલી પોતાની લાંબા વખતની ખૂની નૃપા છીપાવવા એણે પોતાનો પંજો એના લોહીમાં બોલ્યો. બીજી જ પળે “હા...હા...હા...” એમ હસતી હસતી એ ઉભી થઈ ગઈ. “શયની હવે શી વ્યવસ્થા કરવી?” એના વિચારમાં એ પડી. ત્યાં તો દાર ઉપર કોઈએ હાથ ઠોક્યો. સાથે ખૂમ પણ સંભળાઈ: “નામવર શાહ ખાસ મહેલમાં શાદીને માટે આપ બેગમ સાહિબાની રાહ જુએ છે, મારે દાર ઉઘાડી જલ્દી ખહાર આવો.”

યમુનાએ અંદર રહ્યા રહ્યા એ સંદેશો સાંભળ્યો. એણે ઝટપટ ખાનના શય ઉપર એક સફેદ વસ્ત્ર ઢાંકી દીધું. લોહીવાળો હાથ જેમતેમ લૂંછી નાખી મોઢા ઉપર ખુરખો નાખી એણે ધીમે રહીને

દ્વાર ખોલ્યાં. બહાર બાંદીઓ સાથે મુલતાનસિંહ આવી ઉભેલો હતો. નવા બેગમને કુર્નિશ બળવી એ આગળ થયો. બાંદીઓ યમુનાને સન્માનપૂર્વક સાથે લઈ સાદીના ખાસ મહેલ તરફ ચાલતી થઈ. કાજ અને શાહ પહેલેથી જ ત્યાં તૈયાર હતા. યમુનાનું આગમન થતાં જ કાજએ નીકાહના કલમા પઢવા શરૂ કરી દીધા.

જ્યારે બીજી બાજુ જેવી યમુના સેનાપતિ મુલતાનસિંહની સાથે બાદશાહ પાસે જવા નીકળી, ત્યાં જ એના એ ઓરડામાં બારીએથી એક કઢાવર વ્યક્તિ અંદરના ભાગમાં ફૂટી પડી. રોશનીના પૂરતા પ્રકાશમાં એણે ત્યાં ખૂનના રેલા જોયા. પેલું સફેદ કપડું દૂર હાલવતાં જ એણે ખાનનું લોહીમાં રંગાયલું શબ દીઠું. “આ...શું ખૂન...” એ ચમકીને બે ડગલાં પાછી હડી ગઈ. ત્યાં તો એની દ્રષ્ટિ ફરી વાર એ સફેદ વસ્ત્ર ઉપર પડી. એણે એ હાથમાં ઉપાડ્યું. એને એક ખૂણે “યમુના.” એટલા અક્ષર ભરેલા હતા. “ચરે ! આ તો યમુનાનું વસ્ત્ર છે ! ત્યારે શું એણે જ ખાનનું ક્યું હશે ? હું જૂલતો તો નહિ હોઉં ? કદાચ એ શાહ સાથે તે વખતે આટલા માટે તો સ્ત્રી-ચરિત્રની શૈતરંજ નહિ રમી ગઈ હોય ? જે હશે તે ખબર પડશે...” એટલું સ્વમત બડબડી એણે દ્વાર પાછા અંદરથી બીડી દીધાં.

આ બાજુ નિકાહ કરાવનાર કાજએ દુલ્હનનો જમણો હાથ લઈ શાહના હાથમાં મૂક્યો. શાહને એ હાથ કંઈક બીનો લાગ્યો. એને કંઈક થક ગયો. બારીક ધુરખાની જળીમાંથી એણે એના મોઝાના ભાવ ઉકેલવા પ્રયત્ન કર્યો. વદનચંદ્ર ઉપર બારીકાઈથી નજર પડતાં એણે કપાળમાં લાલ ચાંસો જોયો. પરંતુ પૂરેપૂરી ખાત્રી કર્યા વિના

એ કંઈ જ બોલ્યો નહિ. આખરે લમ-ક્રિયા પૂરી થઈ. તમામ સૈનિક સરદારોને યોગ્ય માનપાનથી નવાજી શાદીની ખુશાલીમાં પહેસે બેસવાનો આદ્ર કરી આજની રાત અમનચમનમાં ઉડવવાની છૂટી મળી. કેવળ એકલા સેનાપતિ મુલતખ્તનસિંહને જ તેના બે માણસો સાથે એ ખાસ રંગમહેલની આજુબાજુ ફરતા રહેવાનો તેમજ સાથે સાથે ગમે એવા જરૂરી કામને માટે પણ કોઈને આજની વરસની રાતના રંગરાગમાં ભંગ પાડવા અંદર ન આવવા દેવાનો શંકાશીલ શાહે સખ્ત હુકમ કરાવ્યો.

અગ્રેજો જેને હનીમુન કહે છે, હિંદુઓ જેને પરણ્યા પછીની પહેલી રાત કહે છે, અને યવનો જેને વરસકી રાત માને છે, તે શાદી પછીના સંસાર-સુખ ભોગની, સહવાસ-સંબંધની રીસામણા-મનામણાની રમત-ગમતો રમાય એવી, રમણીય મુઝવણના ગલગલીઆં છૂટે એવી, લજ્જા-ભૈન અને પ્રેમના આંદોલનો ચમકાવે એવી, એ જીવનનો એક નવો સફેા ઉઘાડતી, નવો અનૂભવ ચખાડતી આજ નવરાત્રી હતી. નવ રંગમાં ન્હાવા અને લિંગવચના તાનમાં એ અધીરા અને આંધળા બનેલા શૌહરને રતેહના સમુદ્રમાં શંકાના ધૂંધવાટ ન સંભળાયા. દાર બંધ કરી એણે પહેલી જ તકે લજ્જાનો ધુંધટપટ ઉઘાડી નાખ્યો. એ પવિત્ર બાળાને અપવિત્ર કરવા એણે એનો જમણો હાથ પકડ્યો. ત્યાં તો સમુનાએ પેલી રૂધીરબીની-રૂધીર તરસી કટાર ખેંચી કાઢી, એની ગરદન ઉપર ધરી દીધી. એ સિંહણ સમાન ગર્જા: “બસ...એટલે જ રહેજે... કામાંધ ફૂતરા ! જે હોઠ સરખો પણ ઉઘાડ્યો તો જાનથી જઠરા. જે દશા ત્હારા બાહોશ મંત્રી ખાનની આ ખંજરે કરી છે, તેજ દશા ત્હારી પણ થઈ સમજવી. કો...જો...ત્હારે જોવું હતું, તે બરાબર

જોઈ લે..." કહેતાં જ પોતાની રૂધીરના રંગથી રંગાયેલી લાલચોળ હથેલી યમુનાએ શાહને બતાવી.

પોતાની શંકા સાચી પડેલી જોતાં, અને ખાનના ખૂનના સમાચાર સાંભળતાં શાહના હોશ ઉડી ગયા. યમુના વિકાળ-ચંડિકા સમી એની ગરદન ઉપર ખંજર ધરીને ઉભી હતી. "ફિલ્દીપતિ ! યાદ છે, એ મહારા શખ્તો...આ એક ન્હાની નાદાન છોકરી શું કરી શકવાની હતી ? હવે જો...આ ન્હાતું સરખું મગતરું આ મદમસ્ત હાથી સાથે કેવી જીવલેણ ટક્કર ઝીલી શકે છે. ચાલ...હવે જીવવું હોય, તો સીધેસીધો હું કહું એમ કર. વસ્ત્રની રાતની લલચળત લૂંટવા શણગારાયલા આ સુશોભિત પલંગ ઉપર ગૂપચૂપ સૂઈ જા..."

યમુનાના પંજમાં ફસાયેલા શાહ મુંઝે મોઢે એની ધમકીને તાબે થયો. એક હાથે એની છાતી ઉપર ખંજર ધરી રાખી ખીજે હાથે યમુના શાહને બાંધવા નીચે પડેલું વસ્ત્ર લેવા નીચી વળી. ત્યાં ચાલ્યા શાહે લાગ જોઈ બારણા તરફ દોડી તે ખોલી નાખ્યાં. એના ગભરાયેલા મોઢામાંથી સાથે સાથે બૂમ પણ નીકળી ગઈ: "સુલતાન...ઓ સુલતાન..."

આખો યોજના સુલતાન અને એના બે સાગ્રીતો અર્ધી ઉંઘમાંથી જાગૃત થઈ એકાએક ચમકીને અંદર ધસી આવ્યાં. "આસા ખુદાવિંદ !"

ખંજર લઈ શાહને રોકવા જતી યમુનાનો હાથ ત્યાં ને ત્યાં સ્થિર થઈ ગયો. શાહ પહાડી સ્વરે ગળ્યો: "સુલતાન ! આ કમળત દગાબાજ ઔરતને મુશ્કેલી આપી આજની રાત સખ્ત ચોકી પહેરા નીચે બંદીખાનામાં રાખો, અને સવારે ન્યાયમંદિરમાં હાજર કરો. તમે બંને મહારી સાથે ચાલો..."

મુલતાનસિંહની તલવારની અણીએ યમુનાને નિષ્ફળ બનાવી, હતાં એ બહાદુર બાળા પોતાનો છેલ્લામાં છેલ્લો પ્રયત્ન કરવા ન ચૂકી. એણે નજર ચૂકાવી હાથ માંહેનું ખંજર મુલતાનસિંહને ધૂંટું માર્યું. પણ મુલતાન બેધ્યાન નહોતો. માથું નીચું નમાવી ધા ચૂકાવતાં એણે આગળ ધસી જઈ એનું કાંડું મજબૂતાઈથી પકડી લીધું. એક કદાવર બાંધાન્ન-પ્રયંત્ર પુરૂષ પાસે આખરે પણ અબળાનું કેટલું ગળુ! ત્રણ ત્રણ જવાંમદોએ મળી એક સ્ત્રીને મ્હાત કરી બંદીવાન બનાવી. તે પછી મુલતાન એને રૂની ગાંસડીની માફક ખભે નાખી કારાગૃહમાં પૂરવા ચાલતો થયો. બીજા બાળુ શાહ પણ પેલા બે યવન પહેરેગીરે સાથે ખાનના ખૂનની તપાસ કરવા જનાનખાના તરફ ધસ્યો. એના કમ-લાગે એને ભૂલાગ્યો. એ અપમાનની આગમાં અને ખાનના ખૂનની જલ્દી તપાસ કરવાના વિચારમાં એવો તો ઉશ્કેરાઈ ગયો હતો, કે કિતાવળમાં એ સેનાપતિ મુલતાનને કાને આ વાતનો એક હરફ પણ નાખવો ભૂલી ગયો. અને અભાગીની યમુના! એણે પ્રાણને ભોગે આજ પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિ કરી હતી. એ પકડાઈ, બંદીની બની, પરંતુ લોહીનું તિલક કરી રહ્યા પછી.

જો તાર તૂટ્યો. પણ તંબુરા પર ભજન વાગી રહ્યા પછી જ

બહાર પડી ચૂકી છે.

* શ્રી. “ પુષ્પ ” ની નવીન હાસ્યરસિક કૃતિ *

અમેરીકન ડૉક્ટર

એક પણ સ્ત્રી પાત્ર વિનાનો એકાંકી નાટક.

મૂલ્ય: પોરટેજ સાથે આઠ આના.

“એ કાણ છે ?”

 “એ તો હું મુલતાનસિંહ...તમે ?”

રહમતી આવનાર એ વ્યક્તિ છેક પાસે આવી બોલી: “જો... હું કાણ છું ? ઓળખાણ પડી ?”

“કાણ ! નામવર ખાનસાહેબ ?” એણે ઝૂકીને સલામ કરી.

“હા...પણ મુલતાન ! ત્યારે ખભે આ બંધનયુક્ત રમણી કાણ છે ? અને આટલી રાત્રે તું એને લઈ આમ ક્યાં જાય છે ?”

“નામદાર શાહે સલામતના હુકમથી એમના જાન સાથે રમત રમવા જતાં પકડાયલી આ છોકરી ચમુના છે, અને હું એને કારાગૃહમાં પૂરવા લઈ જાઉં છું.”

“અને શાહ ક્યાં છે ?”

“એઓ કાંઈક દૂર પાવત્રાનો બેઠમ પડતાં તપાસ કરવા જનારખાના તરફ...”

“તો મૂર્ખા ! તહને કોઈ પહેરેગીર આ કાર્ય માટે ન મળ્યો, કે આવા વિપરિત સંજોગોમાં, જીવ સંઘોસટના પ્રસંગમાં શાહને એકલાં છોડી અહીં આવ્યો આવ્યો ? મહેને પણ મહારા દૂર જાસુસો મારફત એવી ખાસ ખબર મળી છે, કે અત્યારે શાહનો જાન લેવાનું કાવતું

દુશ્મનો શાહી મહેલમાં ચલાવી રહ્યા છે, અને તેથી સુલતાનની તપાસ કરી તેમને ચેતાવવા હું આવતો હતો, ત્યાં તું જ રહામે મળી ગયો. મ્હને મગેલી ખબર તારી આ વાત ઉપરથી અક્ષરે અક્ષર સાચી પડે એમ જણાય છે. તો હવે જમ્દી કર. એ નાદાન છોકરીને કારાગૃહમાં પૂરવાનું કામ મ્હારા ઉપર છોડી તું એકદમ સાહુની પાછળ મદદે જઈ પહોંચ. હું હમણાજ આ દુગામાજ ઔરતની વ્યવસ્થા તથા કેટલીક ખાસ દૂખી તૈયારીઓ કરી ત્હને આવી મળું છું. પણ જોજો, સલામજો, શાહનો જાન આજ જોખમમાં છે, માટે કોઈ પણ સંજોગમાં એમને છોડી તું ક્યાંય પણ જઈશ નહિ...ગ...”

“જેવી આજ્ઞા.”

બોળા સુલતાનસિદ્દે થાપ ખાધી. એનું નિષ્કપટ હૃદય આ ચાલાક ખેલાડીથી એટલી વારમાં જ છેતરાઈ ગયું. હદ-ખહારની દારની ફરમાં એ અર્ધો તો ડાલી રહ્યો હતો, તેમાં વળી ખાનને જોતાં-યમુનાનો પ્રસંગ નજરોનજર નિહાળતાં અને ખાનની આવી ભયંકર કાવત્રાની ખબર સાંભળતાં એ મલરાઈ ગયો હતો, એટલે પોતાના કાનમાં કહેવાયલા આ ધીમા શબ્દો ઓળખી કાઢવાની એનામાં આ અધ્ધરાત્રે લાંબી પહોંચ નહોતી રહી. બંદીની યમુનાને એના હાથમાં આપી એ શાહની મદદે જવા જનાનખાનાને રસ્તે દોડ્યો. અને જેવી એની પૂંઠ ફરી, તેવી જ યમુનાને એક હાથ ઉપર ઉઠાવી એ વેશધારી ખાન પણ સપાટાજંઘ નીચે ઉતરી ગયો. દરવાજા ખુલાર પહેરેગીરે ઉભેલા હતા. ખાનને જોતાં જ તેઓએ હચીયાર નમાવી સલામ કરી. ખાનને એમાંના એકને દરવાજો ઉઘાડવા તથા ખીજને પોતાનો થોડો લઈ આવવા આંખથી ઇશારત કરી. બ્યારે આકીના એને “ઉપર

શાહનો જન લેવાનું કાવત્રુ રચાયું છે, માટે જલ્દી મદદે જઈ પહોંચો. ” કહી જનાનખાના તરફ રવાના કર્યાં. દરમ્યાન અશ્વ આવી પહોંચતાં જ યમુનાને તેની ઉપર નાખી પેલા પહેરેગીરના હાથમાં એક કાગળની કાપલી મૂકતાં “આ બાદશાહ સલામતને તાકીદે પહોંચાડજો...જરૂરની છે. ” કહી એણે ઘોડાને પૂરપાટ મારી મૂક્યો. ખિચારો એ ચિઠ્ઠીનો ચાકર ખાનના આજના આ વિચિત્ર વર્તન ઉપર અજ્ઞયપ્ત થયો. દરવાજો બંધ કરી બાદશાહને એ સદેશો પહોંચાડવાના વિચારમાં ત્યાં જ ઉભો.

x

x

x

x

આ બાળુ બાદશાહ સીધો જનાનખાનામાં આવી પહોંચ્યો. બારણું ઉઘાડી અંદર પ્રવેશતાં જ તેણે જે કમકમાટી લયે દેખાવ જોયો, તે જોતાં જ એની આંખોના ડોળા ઉંચા ચઢી ગયા. “આ શું ! ખાનનું ખૂન ! યમુના...એક નાદન છોકરી...આટલી હદ સુધીની ભયંકર ચાલબાળ ચલાવી ચૂકી છે..... સિપાઇઓ !...”

અને શાહના મોઢામાંથી એક અક્ષર પણ બીજો વધારે બહાર પડે, યા એક પગલું પણ એ આગળ વધે, ત્યાં તો શ્વાસભર્યો સુલતાનસિંહ ત્યાં ધસી આવ્યો : “ખુદાવિંદ ! સેવકને શું ફરમાન છે ? ”

“કાણુ સુલતાનસિંહ ! ” મહમદશાહે આંખ ફેરવી. એટલામાં ફૈદીને કારાગૃહમાં પૂરી આવ્યો ? ”

“નહિ નામદાર ! રાજ્યમંત્રી ખાન સાહેબે પોતે એ કામ કરવાનું માથે લઈ મૂકેને અહીં તમારી મદદે મોકલ્યો છે...”

“ખાન ! અને તે ત્હને મળ્યો ? મુલતાન ! આ તું શું બકે છે ? દારૂના નશામાં તો નથી ને ? ” શાહ એને ખભેથી પકડીને જોરથી હલાવ્યો.

“ ખુદાવિંદ ! બેઅદબી માફ ! સેવકે એમને નજરોનજર હમણા જોઈને, મોઢામોઢ મળીને-વાત કરીને, તથા હાથોહાથ કૈદીને સોંપી ચાલ્યો આવે છે. ”

“તો ઓ બેવકુફ ! જો, તપાસ કર...આ ત્હાંની સ્થામે કોણ પડેલું છે ? ”

મુલતાનસિંહ નીચો વળ્યો. લોહીસોહાણુ અને વસ્ત્રવિહીન ખાનનું શય જોતાં જ એની આંખે અંધારા વળ્યાં. એ ચમકીને આંખો ચોળવા લાગ્યો. શાહને શું જવાબ દેવો ? એની તેને સમજણ જ ન પડી. છેવટે શાહ જ બોલ્યો : “કેમ જોયું ? ખાત્રી થઈ ? ત્હારી અફસ આજ અંધારે વેચાઈ છે, ત્હને દુશ્મનનો કોઈ ચાલાક માણસ આજ આપાદ બનાવી ગયો છે. હવે આમ પત્થરના પૂતળાની માફક ઉભા રહેવાની જરૂર નથી. ક્યાં તો આપણામંથી જ કોઈ ટુટેલું છે, ક્યાં તો દુશ્મનના કોઈ બહાદુર બહુશીનો પગપેંસારો આપણા આ શાહી મહેલમાં થઈ ચૂક્યો છે. ખાનનું ખૂન કરી તેના વસ્ત્રો પ્હેરી એ બનાવટી વેશમાં બંદીની ચમુત્તાને બચાવી જનાર દિલ્હીનો દરવાજો છોડી જાય તે પ્હેલાં તેને પકડી પાડવો જોઈએ.....”

શાહ અને મુલતાને એ ડગલાં આગળ બર્ચા, ત્યાં તો પેસા દરવાજાના પ્હેરેગીરો એમને આવી મળ્યા. તેમણે પણ શાહને એજ બાતમી આપી. એક ક્ષણ પણ નકામી ન ખોતાં મહમદશાહ એ સર્વને લઈ

એકદમ દરવાજે આવ્યો, તો ત્યાં પેસે પહેરેગાર આરામથી દરવાજાને અટકી-પીક કરી જોકા ખાતો હતો. શાહે એને લાત મારી ઉઠાડતાં લાલચોળ આંખે પૂછ્યું: “હિસ્માન ! ખાન અહીં આવ્યા હતા ને...તે ક્યાં ગયા ?”

“નામદાર...” એ ધૂંજનો ધૂંજતો તૂટે અવાજે બોલ્યો: “ના...મ...દા...ર...એ તો મ્હેં જોવો.. ઘોડો આણી આવ્યો... તેવા જ એની ઉપર બેસીને...ચાલતા થઈ ગયા...”

“કઈ તરફ ?”

“આ તરફ...” એણે આંગળી વડે પુનાનો માર્ગ બતાવ્યો.

“હું પાછળ પડું છું, નામદાર !” મુલતાનસિંહે આગળ આવી શાહની આજ્ઞા માગી.

“નહિ, હવે એવું જોડું સાહસ ખેડવાની જરૂર નથી. આટઆટલા ચોકી પહેરામાંથી આપણી આંખમાં ધૂળ નાખી એકલે હાથે શિકારને ઉઠાવી છટકી જનાર એ બાહોશ અને સાહસિક મૂર્તિ હવે એમ સહેલાઈથી હાથમાં આવે એ ખ્યાલ જ નકામો છે. થનાર થઈ ગયું, મુલતાન ! હવે આપણે ઉંઘમાંથી ઘણાજ મોડા જગ્યા છીએ. વાર ! હિસ્માન ! એની સાથે બીજું કોઈ હતું ?”

“હા...એક હાથ-પગ બાંધેલી જંનાનખાનાની બેગમ જેવી કોઈ ઔરત હતી ખરી...અને હા...લ્યો આ કાગળ...એ જતા જતા મ્હને આપને આ આપવા કહેતા ગયા છે.”

મહમદશાહે એના હાથમાંથી કાગળનો ટુકડો લીધો. એક સૈનિક પહેરેગીરની ડેલીમાંથી દીવો લઈ આવ્યો. એના પ્રકાશમાં શાહે એ વાંચ્યો.

સાવધાન !

પારકાની વહુ-રીકરી ઉપર કુદ્રષ્ટિ કરનાર, દગાબાજીથી જન્મ
જીતનાર, બળાત્કારે વિધર્મી બાળાઓને વટલાવી બેઝમે બનાવી
જનાનખાનું ઝળકાવવા મથનાર વ્યભિચારી બાદશાહ ! એક નાદાન
છોકરીને હાથે થએલી નામોશી હજી ઓછી અને અધૂરી હોય, તેજ
મહારાષ્ટ્ર-વીરોના પાણી આંકવાનો હવે અખતરો કરજે. ત્હારી
તેમજ ત્હારા સેનાપતિની આંખમાં ધૂળ નાખી હું ત્હારો શિકાર
સહીસલામત એકલે હાથે પાછો ઉઠાવી જઈ છું. ત્હારામાં પાણી
હોય તો પૂઠે પકડજે.

લી૦

હેં પિંજરમાંથી છુટો મૂકેલો.

વીર વનરાજ થશવંત.

કાગળ પૂરો થતાં જ શાહના હાથમાંથી એ હેઠે પડી ગયો.
એ દાંત પીસીને-બોલ્યો: “તો શું થમુના ખાનની ખૂની ! અને
એને ખનાવડી પોશાકમાં બચાવી જનાર એ થશવંત ! અફસોસ !
એના સૈન્યના તેજમાં અંગનધ મહેં જ એની માગણીને મંજુર
રખી, એ ઝેરી નાગના બચ્ચાને જીવતું છોડવામાં ભયંકર ભૂલ કરી.
અને મ્હારી એ ભૂલે મ્હને આજ પૂરેપૂરી ઠોકર ખવડાવી છે. પણ
શિકર નહિ...મુલતાનસિંહ !”

“જહાંપનાહ...”

“ખાનની ખાલી પડેલી જગ્યા હું આજથી તમને સોંપું છું. તમે અત્યારે ને અત્યારે હું લખી આપું, વે સંદેશો લઈ પેંચા બાલાજીરાવને પહોંચાડવા એક વિશ્વાસુ દૂતને રવાના કરો. સાથે સાથે હવે બની શકે એટલી તાકીદથી સૈન્યની તૈયારી કરી આ હડલડના અપમાનનું વૈર વાળવા પુના તરફ કુચ કરો.

બસ...મરાઠાનું નામ પણ કોઈ જગ્યે રે'શે નહિ,
આ શાહ એકેને હવે જીવતો જ્યા દેશે નહિ.
ફળ-ફલ-ડાળા-પાંદડા શું મૂળ સુધ્ધાં બાળશું,
જ્યાં જ્યાં મરેડો હોય...ત્યાં ત્યાં હોળીઓ સળગાવશું.
એ હાથને હતીઆર એવાં સખ્ત આજે હારશે,
કે હિન્દનો ઇતિહાસ પણ આ શાહને સંભારશે.

માટે જીવ, અને પૂરતી તૈયારી કરી એ કાફરો પર એકદમ તૂટી પડો.

ભૂલ થઈ ગઈ પણ હવે એ સુધારો સમશેરથી,
વાળી બનાવો ઝેરનો બદલો બરાબર ઝેરથી.
દરકાર છોડી દેહની જૂઓ તમામ જનૂનથી,
અપમાન નાખો ધીઈ આજે મરેડાના ખૂનથી.

x x x x

બંદુક ભરેલી એમની તો તમારી ખાલી નથી,
છે એમને તો આખર શું તમોને વ્હાલી નથી ?
યશવંત જેવું કેમ સાહસ યવન કોઈન વ્હોરતો ?
એ મરેડાઓ મર્દ છે તો તમે છો શું ઓરતો ?

x x + x

હુંશિયાર છે એ તો તમે (પણ) હુંશિયાર ને તૈયાર છે,
ને વીર છે એ તો તમે પણ વીરના સરદાર છે.
મુરવાળ પ્હેરી એમણે સાડી નથી પ્હેરી તમે,
એણે ધરી છે દાલ નો ચૂડી નથી પ્હેરી તમે.

x x x x

એ મેળવેલી નામના વેચી હવે ખાવી નથી,
સમશેર શૂરા હાથમાં શોભાની શોભાવી નથી.
માટે કહું સંભાળજો નહિ નામ બોળી આવતા,
આ જન ગૂમાવો ભલે પણ નાક નહિ ગૂમાવતા.

જય...ક-તેહ કરો, એક વાર અન્યા છો, ઉંધ્યા છો, તો હવે
જનના રહેજો, સાવધાન રહેજો. ”

પરંતુ રાંડ્યા પછીનું આ ડહાપણ હતું. આગ લાગી ગયા પછી
કુવો બોલાવવાની આ યોજના હતી. પાણી વહી ગયા પછી આ પાણ
અંધાધ રહી હતી. ગમે એવું રત્ન વાપરો, પણ એમ કંઈ એક વાર
પડેલાં ડાઘા જરેજર તો થોડા જ ભૂંસાઈ જાય છે ? પ્રેમ, વ્હેમ
અને કલંકના છાંટા એક વાર ઉડ્યાં, એ ઉડ્યાં, પછી એ બીનાશના
પાશ સુકવવા રહેલાં નથી.

• પટોળે લાન એક વાર પડી એ પડી, પછી એ ફાટે તોજ શીટે •

જ્યારે બીજનો ચંદ્રમા જગતના ચોકમાં પ્રિય ચંદ્રિકા સાથે સંતાકૂકડીની સ્નેહભરી રમત રમી રહ્યો હતો, અને ધવલચંદ્રા ચંદ્રિકા પોતાના આલ-બાળકને આડે ધરી વારંવાર પોતાનું લલિત લજ્જભર્યું વદન છૂપાવી કાન્તને અજવાળા-અધારામાં આમથી તેમ દોડાવી નિર્દોષ હાસ્યની રેલ રેલાવી રહી હતી. એ સ્વર્ગીય સ્નેહ-નાટકના રીસામણા-મનામણાના પડદાં પલકે પલકે ઉઘડાતા અને દેવાતા હતા. એ સ્વર્ગગંગામાં સ્નાન કરવા ઉતરેલું એ દામ્પત્ય જોડલું સ્નેહ-છોળોની ઊલક અંજલિ ભરી ભરીને સૃષ્ટિના કિનારા ઉપર ઉડાડી રહ્યું હતું. ત્યારે પુનાના દુર્ગદ્વાર તરફ બનાવટી ખાન ઉર્ફે યશવંત યવન પોશાકમાં સજ્જ એવી યમુનાને બંદીની દશામાં અશ્વ ઉપર નાખી આંખ મીંચીને આગળ વધી રહ્યો હતો. એના હૃદયમાંથી યમુના માટેની તમામ શંકાઓ નિર્મૂળ થઈ ગઈ હતી. હરેક પગે એ યમુનાના શૌર્ય, ધૈર્ય, હિંમત, સાહસ અને બુદ્ધિ ચારિત્ર્ય ઉપર મુગ્ધ થઈ મનમાં ને મનમાં ધન્યવાદ દઈ રહ્યો હતો. પુના પહોંચ્યા પછી પેશ્વા આસાજીરાવ પાસે ભર્યા દરબારમાં જ પોતાના બેઠનો પડદો ખોલી પોતાની એ વિચાલીતા વીરાંગનાને માટે એ મગરૂરીના માનવંતા શબ્દો બોલવાનો-એના શૌર્ય અને સાહસનો યોગ્ય ઇતિહાસ રજુ કરવાનો નિશ્ચય એ ક્યારનો કરી ચૂક્યો હતો. પરંતુ...

* “કંઈ લાખો અમર આશે નિરાશા પણ લપાઈ છે.” *

બંદીની યમુનાના હૃદયમાં અત્યારે એથી જુદા જ વિચાર ચાલી રહ્યા હતા. “ખાનનું પોતે ખૂન કીધું છે, એ વાત નિઃસંશય હોવાથી, એના પોશાકમાં બાદશાહને દગો દઇ પોતાને આમ ઉઘાવી જનાર આ કોઇ દગાખોર વેશધારી શાહનો જ યવન-સરદાર અગર તો કોઇ હરામખોર વૂઝાર હોવો જોઇએ,” એવી શંકાએ એના દીલમાં સ્થાન લીધું. ખાનના પોશાકમાં પોતાને બચાવી પૂરપાટ ઘોડો દોડાવી નહાસનો એ રક્ષક પોતાનો પ્રિયતમ યશવંતસિંહ હશે, એવી કલ્પના સરખીય એને નહોતી આવી. અને આવે પણ ક્યાંથી ? શી રીતે ? શાહના કારાગૃહમાંથી મુક્તિ મળ્યા પછી, યશવંત જાંદગીને જોખમમાં નાખી ફિલ્દીમાં જ રહે, અને રહે તો પણ આટલી હદ સુધીની હિંમત કરી શાકી જનાનખાનામાં પ્રવેશે, આટલી બાહોશીથી ખાનનો આબાદ વેશ લગાડી ખૂદ સેનાપતિ તેમજ શાહને બનાવી જઇ, એકલે હાથે એકલી હિંમતે હજારો પહેરેગીરોની આંખમાં આબાદ ધૂળ નાખી ‘ખેતાનું ધારુ’ નિર્વિધે પાર ઉતારી જાય એટલું બધું દૈવત એનામાં હોય, એવો ખ્યાલ એને સ્વપ્નેય નહોતો આવ્યો.

અને યશવંત પણ ભૂલ્યો, કહો કે એના ભાવિએ જ એને જુલાવ્યો. દુસ્મનોના હાથમાંથી એક વાર સફીસલામત છટકવાની ઉતાવળમાં અને એકદમ પુના પહોંચી, ત્યાંજ શ્વાસ લઇ, ભર્યા દરબારમાં જ આ વીરાંગનાની વીરતાના વખાણ કરવાની ધૂનમાં એણે અથ અટકાવી યમુનાને બંધન મૂકત કરી. યવન-પોશાક ઉતારાવી, પોતાની ઓળખાણ આપવાની વાત સર્વથા વિસારી દીધી-મુલતવી રાખી. પેશા બાદશાહરાવ પોતાના આ અદ્ભુત સાહસને માટે પોતાની ઉપર ભર્યા દરબારમાં શાઆશીનો વરસાદ વરસાવસે, અને

યમુના પશુ જ્યારે પોતાનો-પોતાના બચાવનારનો આ ભેદ જાણશે, ત્યારે અન્નયત્નીમાં ગર્ક થઈ જશે, એવા ખોટા અને કંઈક અભિમાનના અંશથી ભલિન બનેલા વિચારોએ એની વિવેકી અને વ્યવહાર-કુશળ દ્રષ્ટિને ટુંકાવી દીધી. અને એને લઈ એ ભૂટ્યો. વિધાત્રીએ પોતાનો જાવ આખરે જાળ્યો. કિસ્મતમાં નોંધાયલી કમનસીબ ઘટના બનવાની હતી, તે છેવટ આંખના પત્રકારામાં આમ બની ગઈ.

ઢુમના વધારે ને વધારે વાદળામાં ઘેરાતી જતી યમુનાની ધીરજ હવે ખૂટી ગઈ. એક શયનાન-નરપિશાચના હાથમાંથી છૂટ્યા પછી આ ખીજા અન્નયત્રી પ્રપંચીના હાથમાં સપડાતાં એને પોતાના પ્રાણ અને પ્રતિષ્ઠાને માટે ધાસ્તી લાગી, અને તેથી કાંઈ પંણુ ઉપાયે એ વેશધારી પુરૂષના હાથમાંથી પોતાનો છૂટકારો મેળવવા તેણે પોતાની બુદ્ધિને કસી. એના હાથ-પગ બંને બંધાયેલા હોવાથી લાચાર હતા. એના મોઢા ઉપર કપડાનો મજબૂત પાટો બાંધવામાં આવેલો હતો, છતાં એની આંખની કીકીઓ ચંચળ અને જાગ્રત હતી. મગજે રસ્તો ખોલ્યો, અને સલાહ આપી. આંખોએ એના ઢુમી અને ભયભીત બનેલા દીલને એ દિશાએ દોર્યું, અને દીલની સંમતિ મળતાં જ મોઢાએ પડ્યા પડ્યા પોતાની દાંતબત્રીસી ધીમે ધીમે સરતાં એના કમરબંધ પાસે સરકાવી. અંદરથી મૂઠ પકડી ખંજર ખેંચાયું. ખંજરે પોતાની દરજ બજાવી પહેલાં હાથને છૂટા કર્યાં, અને હાથ છૂટા થતાં જ એ આવેશભરી અબળાએ એકદમ ઉશ્કેરાઈ જઈ એ ઘોડેચારના-પોતાના પ્રિયતમના હૃદયમાં જ એ તીક્ષ્ણ ખંજર પૂર જોશથી ઘોંચી દીધું. આંખ મીચીને ઉઘાડીએ એટલી વારમાં આ ઉતાવળીકે ને અવિચારી સાહસ એના હાથથી થઈ ગયું. ખીજુ જ પળે કેવળ “પુના

પહોંચવાના ખ્યાલમાં પાછું ફરી જોતો પણ નહિ. એના યશવંતના હાથમાંથી પૂરપાટ દોડતા અશ્વની લગામ એકાએક છૂટી ગઈ. એવી આંખે આ અણધાર્યા કાતીલ અને ઉંડા જાંબુ એધારા આવ્યાં. “ય...મુ...ના...ય...મુ...ના” એમ એ વાર એના મોઢામાંથી તૂટક ઉદ્ગાર માંડ માંડ બહાર સર્યા, ત્યાં તો એ અશ્વ ઉપરથી ગેશુધ થઈ હેઠે પટકાઈ પડ્યો. એના બીજા હાથમાં ધરાયેલી યમુના પણ એની સાથે જ ઉપરથી ઉછળી નીચે તૂટી પડી. પરંતુ એ યશવંતના શરીર ઉપર પડવાથી બચી ગઈ. સહેજસાજ છોલાઈ લોહી નીકળવા ઉપરાંત એને કોઈ બીજી ખાસ-વિશેષ ઇજા ન થઈ.

નીચે પડતાં લાગલી જ એ વસ્ત્ર દીક ફરી શરીર સંભાળી સફાળી ખેડી થઈ ગઈ. ત્યાં એની નજર પોતાના એ છેલ્લા શ્વાસ લેતા રક્ષક ઉપર પડી. ગમે એમ પણ પોતાનો આ છૂટકારો એને જ આભારી હોવાથી પોતાના આ બીજા ખૂન માટે—ન છૂટકાના નિર્દય કૃત્ય માટે ક્ષમા માગેલા એ એની પાસે ધુટણીએ ખેડી. એને જ્યાં આંખોઆંખ એક થઈ, ત્યાં તો એ ચંમકી. બનાવટી ખાંનના દાઢી-મૂછ નીચે પટકાતાં નીકળી જઈ દૂર થયા હતા. માથા ઉપર ચક્રાવેલું એ પ્રધાનનું પાધડું પણ અત્યારે હવે નહોતું રહ્યું. એણે ચંદ્રમાના ચોકખા-નીતર કાચ જોવા-સંદેહ દૂધ જેવા અજબાજબમાં એ લોહીમાં રંગાઈ ધૂળમાં આપોટતા બહુદર યુવકનું મોઢું જોયું. એ ફાટી આંખે ને બચાવેલા સાદે ચિત્તકારી હિંદી: “કોણ...યશવંત...મહારા દેવ... મહારા નામ...આ પ્રભુ...હે અભાસીનીએ..., આ...શું કૃત્ય ?”

એટલું કહેતાં જ એણે શરીરની અને મનની શુદ્ધિ ખોઈ દીધી. પોતાની વેણીએ બાંધેલી મોતીની માળાઓ અને ગળામાં લટકાવેલા

રતહારો એણે તડાતડ તોડી નાખ્યા. છૂટે કેશે અને વિખરાયમે વેશે એ દીવાની એના મેશુધ્ધ દેહ ઉપર પડી દડ દડ આંસુના દાણાથી એત્તાનું પાપ-પોતાની બૂલ-પોતાનું આ અવિચારી સાહસ-કર્મ ખરા અંતઃકરણથી-હૃદયના શુદ્ધ પશ્ચાત્તાપથી ધોવા લાગી.

આંખો મીચીને આજ મહેં સાહસ કરી નાખ્યું,
શબ્દે કીધેલા પાપનું પરિણામ આ આખ્યું.
ધ્વિજા વિના એની પરાણે પ્રીત મહેં જોડી,
અને પાણી વિના નૌકા સમુદ્ધે રતેહના છોડી.
કિનારે પહોંચવા આશા હતી પણ આખરે તૂટી,
અનેરી કલ્પનાની આરસી આફસોસ ! ગઈ ફૂટી.
નથી પલટી શકાતું કોઈથી નિજ બૂલનું પાસુ,
હવે હંમેશને માટે જીવનમાં વેરવા આંસુ.

ઓ પ્રભુ ! તું ઇન્સાફી હોય, તો ઇન્સાફની આંખે અવલોકી
મહેને ઇન્સાફ આપજો.

અજાણ્યે થઈ ગઈ છે આ ભયંકર બૂલ મહારાથી,
છૂપાવ્યું કાંઈ પણ છૂપું નથી રહેનાર ત્હારાથી.
ઉડાડી મહેં મૂક્યા આજે...સુખી સ્વપ્ના બધા મહારા,
લખાયું આજથી જોવા...જીવનમાં ફક્ત અધારા.
બૂઝાવ્યો બૂલમાં દીવો સળગતો ફૂંકે મારીને,
શીશો અમૃતનો ફોડયો હળાહળ ઝેર ધારીને.
જગત વરસાવશે ધિક્કારનો વરસાદ મહારા પર,
અજાગીની ચમુનાનું...અરેરે ! શું થશે ઇશ્વર ? ”

એ ઉઠના આંસુની ઉષ્ણતાએ યશવંતની મીઠાઈથી આંખ અને બીડાયત્રાં હોઠ બહુ વારે ઉઘાડ્યાં. પોતાના શરીર ઉપર પડેલી એ સુંબાળી દેહ ઉપર હાથ ફેરવતાં એ ધીમે અવાજે બોલ્યોઃ “ ય...મુ...ના...”

યમુનાએ છાતી ઉપરથી માથું ઉંચક્યું. એ લીની આંખે એ ઉઘાડી આંખોને—પ્રિયતમની પવિત્ર આંખોને ઓળખી લીધી. આશા અમર છે. મનુષ્ય છેલ્લા શ્વાસ પર્યંત પોતાને છેલ્લામાં છેલ્લો પ્રયત્ન પણ કરવો નથી ચૂકતો, તેમ એણે બીની આંખે પોતાના અણમૂલા ઓઢણાને ચીરી છાતીએ એના ધડધડાટ લોહી વહેતા ધા ઉપર પાટો બાંધ્યો. પણ જન્મ એટલો તો ઉંડો હતો, અને એવી વિચિત્ર જગ્યાએ યજ્ઞ પામ્યો હતો, કે લોહીની વહેતી ધાર એનાથી ન અટકી શકી. યશવંતના આયુષ્યનો અને યમુનાના સૌભાગ્યનો છંડો આવ્યો હતો, એટલે એનો પ્રયત્ન અફળ ગયો. એ તૂટતી વાચાએ એકે શ્વાસે બોલવા લાગ્યોઃ “ યમુના ! મહારાવનું નામ એક બીર પુત્રતરીકે ત્હેં છેવટ પર્યંત નિભાવી રાખ્યું છે, અને લીધેલી પ્રતિજ્ઞા પાળી બતાવી છે. ત્હારા શાયર્ ધર્મ અને દિવંતને માટે...મહારા ત્હને સહસ્રો ધન્યવાદ છે. ત્હારા વર્તન અને ત્હારી પવિત્રતા તથા રીતભાન ઉપર શક આવવાથી જ હું પુના પાછો ન ફરતાં દિલ્હીમાં રોકાઈ, તું બાદશાહની બેગમ બની ત્હારા પિતાની અને આખા મરેહા-વંશની આબરૂ ઉપર પાણી ફેરવે એ પહેલાં ત્હારું લોહી પીવાની લાલસાએ શાહી મહેલમાં પ્રવેશ્યો હતો...પરંતુ ખાનના મૃત્યુએ મ્હારી આંખો ઉઘાડી નાંખી. મ્હને ત્હારે માટે માન ઉપજ્યું, અને તેથી અનુમાન માંધી ત્હને બચાવવા હું ખાનના જ

વેશમાં આ આલાકી રમ્યો. મહારી ધારેલી ધારણા છેવટ પાર પડી છે, એ માટે ઇશ્વરનો આભાર. ત્હારા જેવી એક પવિત્ર વીર પ્રાણના વર્તન ઉપર બહેમની દૃષ્ટિએ જોનાર આ હૃદય અને આંખોને વિધાતાએ યોગ્ય શિક્ષા કરી છે. પુને પ્હોંચી પેશ્વા પાસે ભર્યા દરબારમાં ત્હારો અને મહારો ભેદ ખોલી સર્વને આશ્ચર્યચકિત કરવાના અભિમાની કિલ્લા ચણવામાં ત્હારા બંધનો છોડી ત્હને મુક્ત કરવામાં મહેં ખરેખર અન્યાય કર્યો, અને તેની સજા હું ભેગવી રહ્યા છું. પુનાનો રાજમાર્ગ હવે પાસે જ છે. પ્રભાનના પ્હોર ફાટવાની પથ્થુ હવે તૈયારી છે. તું નિર્ભયપણે... પ્હોંચી શકશે. યશવંતી... અને તું... યમુના... આખરે પણ અધીરા હૃદયની અળખાઓ! બંને ઉતાવળાં બની અવિચારી સાહસ કરી ભૂલ્યાં. એણે એનીં ભૂલનો પાછળથી પસ્તાવો કર્યો, ત્હારે પણ આજ આ અગ્નિએ છતાં અવિચારીપણે કરેલી ભૂલનો પસ્તાવો એક દિવસ કરવો પડશે. અને મહારી છેલ્લી ઇચ્છા... એ છે કે મહારી પાછળ વ્યર્થ પ્રાણ પાથરવા કરતાં તું મહારી જગ્યા સાચવી-શોભાવી પેશ્વા તરફથી પુનઃ યુદ્ધમાં ઉતરી ત્હારી આખર ઉપર હાથ નાખવા તૈયાર થએલ એ સાહને જીતી મુધી યાદ રહે એવી શિક્ષા કરજે. યમુના! જો તું મ્હને મ્હાતી હોય, આ શરીરને ત્હારા શરીરનો સ્વામી તરીકે સ્વિકારતી હોય, અને ભૂલનો પસ્તાવો કરવા માગતી હોય, તો મહારી ત્હને આ છેલ્લી આજ્ઞા છે... જસ... પેશ્વા સરકાર આલાહરોવને મહારા છેલ્લા પ્રણામ...”

એની આંખો મીંચાઈ ગઈ, સદાને માટે બંધ થઈ ગઈ. યમુના! પતિધાતક પ્રમદા! આ ફરણ પ્રસંગે હિંમતવાન છતાં નહિંમત બની છૂટી પાંકે અને યોધાર આંસુએ રડી પડી. “અરેરે! આ મહારથી

શું થઇ ગયું ?” એ વિચારે એ મગજની સ્થિરતા ખોઈ ખેડી. “ઓ કાઠ...દોડો...દોડો...અચાવો...મ્હારા યશવંતને મુઠ્ઠી પાસેથી છોડી બેરુલમથી...અપાતકારે છીનવી જાય છે...”

માથું જમીન સાથે પછાડી એ મૃત શરીર ઉપર મૂર્ચિત થઇ ઢળી પડી. એકાન્ત અરણ્યમાં સર્વત્ર શૂનકારે હતું. આ હૃદયભેદક દ્રશ્ય જોતાં ચંદ્રમાને આકાશમાં કમકમા આવી. એમણે પેતાની માયાળુ આંખો મીચી ચાલવા માંડયું. પેરોડનો ચાર વાગ્યાનો અમલ થઈ ચૂક્યો.

એવો કાણુ હોય, જે આખા જીવનમાં એક પણ વાર ભૂલ્યો ન હોય ! એવો કાણુ હોય, જે આખા જીવનમાં એક પણ વાર પસ્તાયો ન હોય ! એવો કાણુ હોય, જે આખા જીવનમાં એક પણ વાર હસ્યો ન હોય ! એવો કાણુ હોય, જેની આખા જીવનમાં એક પણ વાર બીની આંખ ન થઇ હોય !

પછી એ ભૂત જાણુમાં થઇ હોય, કે અજાણ્યે થઇ હોય ! પછી એ પસ્તાવો એક પલકનો હોય, કે આખા આયુષ્યભરનો હોય ! પછી એ હાસ્ય પ્રેમીના હોય, કે પ્રાગલ્ભના હોય ! પછી એ અશ્રુ હર્ષના હોય, કે શોકના હોય !

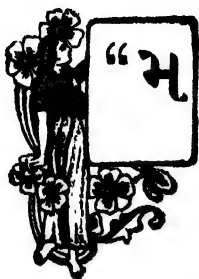
* હાસ્ય-રદન-ભૂત અને પશ્ચાત્તાપ વિનાના જીવન કોઇ જીવ્યાં છે ? *

..... તમે વાંચી છે કે ?
—* શ્રી. “પુણ્ય” કૃત આવી જ ઐતિહાસિક કૃતિ *—

સોનેરી સંધ્યા.

[પોપ્ટેજ સાથે આઠ આના.]

..... “ શ્રી સરસ્વતી મંદિર ”. કણુપીઠ-સુરત.

હારાજ ! યશવંતરાવનું ખૂન થયું છે.” સરદાર હુનમંતરાવે દરબારમાં પ્રવેશતાં જ સહુ કોઈ સાંભળે એમ પેશ્વા બાલાજીરાવને આ શબ્દો સંભળાવ્યા.

ઈ.સ. ૧૭૪૧ ની આ સાલ હતી. છેલ્લી

ખૂનખારલઘાઈમાં દગાબાજ સુલતાન મહમદશાહને હાથે હારી ધાયલ સ્થિતિમાં પૂના પાછા ફરનાર બહાદુર પેશ્વા બાજીરાવે વૈર અને અપમાનની ચિન્તામાં પેશ્વાઈનું ઉન્નયન બિવિધ બાખી પોતાનો પ્રાણ છોડ્યો હતો. ઈ.સ. ૧૭૪૦. એના મૃત્યુ સમયે એ પોતાની પાછળ પેશ્વાઈના વાવટાને ફરફરતો રાખવા માટે સાત મહાન સરદારોને મૂકતો ગયો હતો. વરાડમાં રાધોજી ભોંસલે, ગ્વાલીયરમાં રાણોજીનો પુત્ર જયાપા સિંધીઆ, ઈંદોરમાં મલ્હારરાવ હોલકર, શ્વારમાં આનંદરાવ પવાર, જોડેદરામાં પિલાજીનો પુત્ર દામાજી ગાયકવાડ, અક્કલકોટમાં ફત્તેહસિંહ ભોંસલે, અને પૂનામાં બળવાન અને યુવાન છતાં અવિચારી અને ઉછાંછળો સદાશીવરાવ ભાડે. આ સરદારોને એણે મ્હોટી મ્હોટી ભગીરો બક્ષીસ આપી એ શર્તે સ્વતંત્ર કીધા હતા, કે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે પોતપોતાના લશ્કર લઈ તેઓએ પેશ્વાની મદદે મદવા તૈયાર રહેવું.

એને બે પુત્રો હતા. બાલાજી અને રાધોબા. તેમાં શાહુએ પેશ્વાની જગ્યા બાલાજીરાવના વડીલ પુત્ર બાલાજીરાવને આપી. આથી ઘણા મરેઠા સરદારોને હાથમાં લઈ રાધોબા વિરૂદ્ધ પડ્યો. પરંતુ ચીમનાજી આપાના પુત્ર, બાલાજીરાવના માનીતા સરદાર અને જમણા હાથ જેવા સદાશીવ લાઉએ તેને ફાવવા દીધો નહિ. આથી સગા ભાઈ-ભાઈઓમાં અણબનાવ શરૂ થયો. ‘ધર ફૂટે ધર જાય.’ એમ આ ભાઈભાઈના માંહેના ક્ષેત્રમાં પેશ્વાઈ સત્તાને માઠું પરિણામ જોવાં પડ્યાં.

શાહુને કાંઈ સંતાન ન હોવાથી તેના નામનું એક એવી ઢળું વસીયતનામું Will આ પહોંચેલા પેશ્વાએ તૈયાર કર્યું, કે જેની રૂએ શાહુના મરણ બાદ શિવાજીના વંશમાં નામની રાજ્યગાદી રાખી રાજની વતી તમામ રાજ્યકારભાર કરવાની આપ અખત્યારી-કુલ સત્તા પેશ્વાને મળે, અને પેશ્વાઈ વંશપરંપરાની થાય.” બાલાજીએ આ કરારપત્ર ઉપર રાજની સહી કરાવવા પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ આમ થતાં રાજ્યમાં બ્રાહ્મણોનું ચલણ થાય, એમ સમજનાર કેટલાક સ્વામિભાની મરેઠાઓ એની રૂઢાંચે થયા. છતાં ઉવદ કળાબાજ પેશ્વાએ રાજને સમજાવી-પટાવી શીશામાં ઉતાર્યો, અને આઠે પેઢાર શરાબ અને સુંદરીઓમાં મસ્ત બની રંગમહેલમાં જ પડી રહેનાર રંગીલા રાજ શાહુએ એની ઉપર સહી કરી, એ વસીયતનામું મંજૂર કર્યું. આથી નવા પેશ્વાને ફક્ત પાંચડી બંધાવવાનું જ કામ રાજના હાથમાં રહ્યું. પિતાની ધારણા અને પુત્રે પુરી કરી, અને પ્રધાનપદેથી ઉંચે ચઢતાં ચઢતાં ધીરે ધીરે પેશ્વાએ રાજ્યગાદી પોતાને હાથ કરી.

રાજસત્તા હાથમાં આવતાં જ બાલાજીએ પોતાના આપની નામોશી ધોઈ નાખવાને વિચાર સરદાર હનમંતરાવને પ્રયંત બંધકર

સાથે દિલ્હી સર કરવાને મોકલ્યો. પરંતુ આ દેશદ્રોષી અને દગાબાજ સરદાર પહેમેથી જ ફૂટેલો હતો. પેશ્વા આજીરાવના અચાનક હુમલાની વાતથી મહમદશાહને ચેતાવનાર પણ એજ હરાખખોર હતો. મહારાવની પુત્રી યમુનાને એ ચ્હાતો હતો, પરંતુ મહારાવે એની માગણીને ઠોકરે મારી બ્યારે યશવંત સાથે તેના વિવાહ કરીશ, ત્યારથી જ યશવંત અને યમુના ઉપર વૈર લેવાનો લાગ એ શોધી રહ્યા હતા. છેલ્લા યુદ્ધમાં યશવંત અને યમુનાને કૈદી તરીકે પકડી બાદશાહ દિલ્હી લઈ ગયો છે, એ વાત તે સારી રીતે જાણતો હતો, અને એથી જ દિલ્હી જવાનું બીડું એણે પોતે જડાવ્યું હતું. એનો ઇરાદો મહમદશાહને મળી યશવંતને હાર કરાવી અલિમાનીની યમુનાને બળાત્કરે બાદશાહની બેગમ બનાવી એનું અલિમાન તોડવાનો તથા પુનાનું તખ્ત હાથ કરવાનો હતો. પરંતુ કુદરત મનુષ્યનું ધાર્યું ક્યારે થવા દે છે અને કદાચ થવા દે, તો પણ તે આવું અધમ !

“યમુના અને યશવંતને પાંચ સાંપવા”નો દિલ્હીપતિનો સંદેશો લઈ પુના દોડતા દૂતને હુનમંતરાવ તથા તેની જળરજસ્ત ફાંજનો ભેટો થયો. દૂરથી જ તેમને દિલ્હી તરફ ધસી આવતાં દેખી દૂત સંદેશો પહોંચાડેલો પડતો મૂકી પોનાના શાહને ચેતાવવા જવ લઈને પાછો ફર્યો. અચાનક આવી પડેલા દુસ્મનોને પહોંચી વળવાને માટે મહમદશાહ પાસે હજુ કશી તૈયારી નહોતી, એટલે એણે હુનમંતરાવને મળી જઈ તેની સલાહ મુજબ વખત બિચારી પેશ્વાની લહેણી રકમ ભરપાઈ કરવાની કબૂલ કરી તત્કાળ સંધી કરી નાખી. હુનમંતરાવે જતા જતા પોતાનો ખાસ ઉદ્દેશ પાર પાડવા યશવંત અને યમુનાનો સવાલ કાઢ્યો. જવાબમાં મહમદશાહે ખાનનું ખૂન કરી પોતાને હાથ-તાળી આપી અનેના છટકી જવાના સમાચાર એને કહી

સંભળાવ્યા, અને વિશેષ ખાત્રી માટે પેલા અર્ધ રસ્તેથી પાછા ફરેલા દૂતને આપેલો પત્ર એના હાથમાં ચૂક્યો. જે વારણાથી એ આટઆટલો પરિશ્રમ લઈ ખાસ દિલ્હી આવ્યો હતો, તેની ઉપર આમ એકએક પાણી ફરવાથી તેના કોષમાં એવડો વધારો થયો. યમુના તથા યશવંતને પુને પહોંચનાં પહેલાં જ ક્યાં તો સપડાવવા ? ક્યાં તો પછી તેમ ન બની શકે તો પેશ્વા સમક્ષ દરબારમાં જ ‘દિલ્હીપતિને મળી જઈ એ છૂટી આવ્યા છે,’ એવો આરોપ મૂકી કોઈ પણ રીતે વૈર વાળવું, એ વિચારે તેણે પોતાના લશ્કરને ‘શાહે નમી પડી સંધી કરી છે.’ એવા ખોટા ખુશાલીના સમાચાર આપી સત્વર પાછા ફરવાનો હુકમ આપ્યો. પરંતુ બનવા કાળ એવો તે પુના પહોંચતાં પહેલાં જ એના હાથમાં યશવંતના લોહીલોહાણુ શબ ઉપર યવન-એગમના વેશમાં પડી આંસુ સારતી યમુના, જીવતી આવી ગઈ. અને એને તો એટલું જ જોઈતું હતું. યશવંતનું ખૂન થવાથી એક કાંટો તો એના રસ્તામાંથી આપોઆપ સાફ થઈ ચૂક્યો હતો, જ્યારે યમુનાના શરીર ઉપર યવન-પોશાક હતો, પાસે જ લોહીવાળું ખંજર પડેલું હતું, એના હાથ અને કપડા ઉપર પણ લોહીના ડાઘા હતા. હવે એને એ અભાગીનીને માટે પણ બીજો આરોપ શોધવાનો નહોતો રહ્યો. આજના દરબારમાં પેશ્વાની શાખાથી મેળવવા એ દેશદ્રોહી સરદાર એક નહિ પરંતુ બીજા વિજયની ખુશાલીના સમાચાર સાથે હાજર થયો હતો.

x x x x

“ શું યશવંતનું ખૂન ? હનમંતરાવ ! મહારા ધારવા પ્રમાણે એ તો સાહના હાથમાં જીવતો કેદ પકડાઈ બીજા કૈદીઓની સાથે કલ્લ થયો હતોને ?” પેશ્વાએ પોતાના એ બેવહા સરદારને વિશ્વાસુ સમજી સવાલ કર્યો.

“આપની વાત સત્ય છે, સરકાર ! પરંતુ દિલ્હીપતિ મહમદશાહે આપની સર્વોપરી સત્તા સ્વિકારી લેણી રકમ આપવાની શર્તે સુલેહ કર્યા બાદ મહેં જ્યારે રાજ્યકૈદીઓને સ્વાધીન કરવાની માગણી રજુ કરી, ત્યારે જ મહેને ખબર મળી, કે તેણે વીર યશવંતને ચમુનાની ઇચ્છાવિરુદ્ધ તેની વીરતાથી પ્રસન્ન થઈ થોડો વખત અગાઉ જ છોડી મૂક્યો છે. પરંતુ આર્યધર્મમાંથી વટલી શાહની માનીતી બેગમનું પદ શોભાવનાર એની વિવાહીત પત્ની ચમુના એ બેદ યશવંત આપની પાસે આવી ઉઘાડો ન પાડો, એ આશાથી રાતોરાત રાજ્યમંત્રી ખાનનું ખૂન કરી જનાનખાનામાંથી એને કાર મારવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ એની પૂઠે નહારી ચૂકી છે, એવી ખબર મળતાંજ પોતાના વફાદાર મંત્રીના ખૂનથી ઉશ્કેરાયલા શાહને “ ન્યાયી પેશ્વા સરકાર આનો વરતો ન્યાય કરશે, ” એમ કહી શાન્ત પાડી મહેં એ બ્રહ્મણ-કુળકલંક છોકરીને પકડવા અને યશવંતને બચાવી લેવા સૈન્યને પાછળ આવી પહોંચવાનું કહી ફક્ત મહારા પાંચ સાથીઓ સાથે મારતે થોડે એની પૂઠ પકડી. પરંતુ અફસોસ ! પેશ્વા સરકાર ! હું એ બહાદુર સરદારને બચાવવા ભાગ્યશાળી થાઉં, તે પહેલાં એનું ખૂન થઈ ચૂક્યું હતું. ”

“હુનમંતરાવ ! શાહે આપણી સર્વોપરી સત્તા વિના લોહી રેડ્યે આમ શહેલાઈથી સ્વિકારી સુલેહ કરી એ માટે હું તમને મુઆરકબાદી આપું છું. પરંતુ યશવંતરાવનું ખૂન ક્યાં થયું ? કેવી રીતે થયું ? તથા કાણે કર્યું ? તેની કંઈ ભાળ મળી છે ? ”

“સ્વ. સરદાર મહારાવની ધર્મબ્રજ પુત્રી અને બાદશાહની બેગમ બની ચૂકેલી ચમુનાએ પોતે જ પોતાના એ વિવાહીત પતિનું ખૂન કીધું છે. ”

“હુનમંતરાવ ! તમે આ શું કહો છો ? ”

“કહેવાનું શું હતું? મહારાજ! કેદી તેમજ પૂરાવા બંને અહીં હાજર છે.”

“ક્યાં છે? એને અહીં હાજર કરો. હું એમને જોવા માગું છું.”

“આ રહી એ અપરાધીની અવળા! આ રહ્યું યશવંતરાવનું શયન! અને આ એના ખૂનનો લોહીથી ખરડાયેલો પૂરાવો.” એમ કહેતાં એણે ચમુના, યશવંતના શયન, ખંજર તથા દોરડાના કટકા દરબારમાં હાજર કર્યા.

પેશ્વા ખાલાજીરાવને એકદમ હુનમંતરાવના શબ્દો ઉપર વિશ્વાસ ન બેડો. યશવંત અને ચમુનાના મોઢા જોઈ પોતાની પૂરેપૂરી ખાત્રી કરવા તે સિંહાસન ઉપરથી નીચે ઉતરી તેની છેક પાસે ગયો. યશવંતના પીર વદન ઉપર ઢાંકેલું વસ્ત્ર ઉઘાડી તેને બરાબર ઓળખી લીધા પછી તે ચમુના તરફ ફર્યો. પેશ્વાની સાથે એનો માનીતો સરદાર અને જમણા હાથ જેવો વિશ્વાસુ સલાહકાર સદાશીવરાવ ભાડે હતો. એણે નીચે મોઢે એ દિવાની અને વિખરાયેલા વસ્ત્રે દરબારમાં ઉભેલી અભાગીની અવળાનું નમેલું માથું ચોટલો પકડી ઉંચું કર્યું. અને જ્યાં એની ભીની આંખો સાથે પેશ્વા ખાલાજીરાવની આંખો એક થઈ, ત્યાં તો એ જરા ચમક્યો—એ ડગજાં પાછળ હટતાં બોલ્યો: “ટાણુ ચમુના... તું...આ વેશમાં!”

“હા...હું ચમુના છું.” ચમુનાએ લાલચોળ આંખે મરદાનગી-ભર્યા જુસ્સાથી ઉશ્કેરાઈને જડઆંતોળ જવાળ વાળવા માંડ્યો. “પણ પેશ્વા સરકાર! એમાં આટલા બધા અચબો કેમ પામે છે? એ કામાંધ રાજ્યમંત્રી ખાનનું ખૂન મહેં પોતે કીધું છે. મહમદશાહની માનીતી એમમ થવાનું વચન આપી મહારા યશવંતને મહોતના ડાચામાંથી-

મૂકલ કરાવનાર આજ ચમુના છે. પિતાને છેલ્લે આસે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા પાળવા એ દિલ્હીપતિની નીચ માગણીને પૂરી કરવાને બહાને આઝ નાના પોશાકમાં શરીરને શણગારનાર પણ આજ આહ્વાલ્યકન્યા છે. અને છેવટ લગ્નની પહેલી જ રાત્રે શિયળનું સંરક્ષણ કરી, મહારાષ્ટ્રનું પાણી ખતાવી, શાહ તેમજ તેના સેંકડો સૈનિકોની આંખમાં ધૂળ નાખી રાતોરાત અહીં નહાસી આવવાનું જીવલેણ સાહસ ખેડનાર પણ આજ તમારી રહામે ઉભેલી વીર બાળા છે.”

“ અને યશવંતનું ખૂન ? ” ભાઉ જરા આગળ વધી ગળ્યો.

“ યશવંત મ્હારો હતો, અને મ્હેં એનું ખૂન કીધું છે. અલખત આ ખંજરનો ઉપયોગ મ્હારે જ હાથે થવા પામ્યો છે, એના અકાળ મૃત્યુને માટે હું જ અભાગીની જવાબદાર છું, પણ...તેમ છતાં પણ...હું નિર્દોષ છું.”

આંખો ઉઘાડી રાખીને નિર્દય છૂરી આ વાપરી,
પણ તે છતાં નહોતી હૃદયમાં લેશ નિર્દયતા ભરી.
અંધારમાં અણગણમાં અથડાઇ ફાડી આરસી,
પણ એ ફૂટેલા કાચ પર હતુભાગીની હું ના હતી.
આ ભૂલ છે, કે ખૂન છે, નિર્દોષ કે દોષિત છે,
સમજી શકો નહિ આપ પણ સમજી શકે છે એ ઈશ એ.

મ્હેં એ કેમ કીધું ? શા માટે કીધું ? એ મ્હારું દીલ જાણે છે. કોઇને જાણાવવાની હું જરૂર જોતી નથી.”

“ કારણ ? ”

‘ સંજોગો જોતાં કોઈ મ્હારી વાત ઉપર વિશ્વાસ મૂકી શકે એમ મને લાગતું નથી એટલે જ. માટે પેશ્વા સરકાર સાકસાહેબ !

તથા અન્ય સરદારોને મ્હારી એટલી જ વિનંતી છે, કે મ્હને આ સંબંધમાં કૃપા કરી એક પણ સવાલ ન પૂછશો.

લોહી ઝરે જે જખમથી એને ન હાથ અડાડશો,
આંસુ ખરે જે આંખથી એમાં ન કચરું પાડશો.
ફટકા પડ્યો છે કુદરતી એને ન ફટકા મારશો.
થાનાર વસ્તુ થઇ ગઇ એ હવે ના સંભારશો.

x x x x

જો મર્દ હો ! સામ્યા મરેહા હો તો મ્હારું વેર લો,
ને વેર નહિ લેવાય તો લાવો ખુશીથી ઝેર દો.
જોઇ રહ્યા છો શું લૂટાતી આખર તમ ખુદેનની ?
એ હીર ક્યાં છે હાથનું એ આગ ક્યાં છે નેનની ?
તમને જો સ્વાભિમાન હો ! મા-ખુદેન માટે માન હો !
તો પેશ્વા સરકાર એ પર જન આ કુરખાન હો !

શું મરેહાઓ મરી ખૂટ્યાં ? પોતાની માતા અને ખુદેનોની સ્થામે
કુચી આંખે જોનારની આંખો ફેડી નાખવાનું એ સાહસ ! એ પાણી ! એ
ઐશ્ય ! મહારાષ્ટ્ર વીરોમાંથી પરવારી ચૂક્યું ?

કલ્લ કીધા ફેડીઓને ... કેમ એ સાંખી રહ્યા ?
વિશ્વાસ સધીપત્ર પર શાને હજી રાખી રહ્યા ?
લાચાર થઇને.....આત્મહત્યા એ યશોદાએ કરી.
ને પતિમૂક્તિ કાજ (આ) કાયા શાહને મ્હારી વરી.
પાડ્યો જીવન-છતિહાસમાં જે ડાઘ જાણી જોઇને.
સૌભાગ્યના ભોગે કર્યો તે સાફ આજે ધોઇને.

મહેં આપર ગુમાવી, પાપ કીધું, ખૂન કીધું, અને તમે શું કર્યું ?
જવાબ આપો.”

“કંઈ જ નહિ. યમુના બ્રાહ્મણરાવ એજ વિચારમાં છે. અલ્પજ્ઞ ત્હારા પિતાની વફાદારી અને વીરતાને માટે પેશ્વા મગર છે, ત્હારા સ્વાભિમાન અને દેશાભિમાનથી નીતરતા શખ્દો અને વિચારોને માટે હું ત્હને ધન્યવાદ આપું છું, પરંતુ તે પહેલાં મહારાષ્ટ્રનો એકેએક શહેરી ત્હને શુદ્ધ અને નિર્દોષ માની શકે, એવો સ્પષ્ટ ખુલાસો ત્હારે અમને કરવો જ જોઈએ. પેશ્વા બ્રાહ્મણરાવ અને તેના શુભેચ્છકો તથા ન્યાયી સરદારો ત્હને અન્યાય જ આપશે, એમ માની લેવાનું કશું કારણ નથી.”

“જો એમજ છે, તો સાંભળો. મહારી આંખો આગળ થતો મહારા પ્રિયતમનો વધ હું ન જોઈ શકી, એટલે મહેં યશવંતની મૂકિતની શરતે શાહને મહારા શૌહર તરીકે સ્વિકારી તેની બેગમ બનવાને માટે ન છૂટકે હા પાડી. લગ્નની પહેલી રાત્રે જ મહારા મરતા પિતા પાસે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવા મહેં શાહ તથા સેનાપતિનું ખૂન કરવાનો નિર્ણય કર્યો, ત્યાં રાજ્યમંત્રી ખ્યાન પૌતાની નીચ ઈચ્છા પૂરી કરવા મહારા ઓરડામાં ધસી આવ્યો. શરાબ અને સૌન્દર્યના કેદમાં ઘેલો કરી મહેં મહારા પતિવ્રત તેમજ પ્રતિજ્ઞા ઉભયનું રક્ષણ તો કર્યું, પરંતુ શાહીની એ પહેલી વસ્ત્રની રાત્રે જ શાહનું ખૂન કરવાનો પ્રયત્ન કરવાજતાં હું પકડાઈગઈ. શાહના હુકમને તાબે થઈ સિપાઈઓ મ્હને કેદમાં નાખવા લાઇ જતા હતા, ત્યાં ખ્યાનના યવન પોશાકમાં યશવંતે આવી મ્હને બચાવી લીધી, અને એજ બંદીની હાલતમાં અને આજ પોશાકમાં ઘોડા ઉપર નાખી ઘોડો પૂર-પાટ દોડાવી મૂક્યો. પરંતુ યવન-વેશમાં આવેલા મહારા એ પ્રિયતમને

અંધારામાં હું અભાગીની ન ઓળખી શકી. એને મહેં કોઈ યવન સરદાર ધાર્યો, અને જૂલમાં સાહસ કરી એના હાથમાંથી મૂકિત મેળવવા મહેં એને ખંજર માયું. પાછળથી મહેં મ્હારી એ જૂલ જોઈ, ત્યારે રોઈ. પેશ્વા સરદાર ! આજ મ્હારી એ અળણમાં થએલી બચંકર જૂલ હું ભોગવું છું, અને જીવીશ ત્યાં સુધી સંભારીશ અને ભોગવીશ. બોલો ! મ્હારી આ વાત તમારે ગળે ઉતરી શકે છે ? મ્હારી આ કમનસીબ કમંકથા ઉપર તમને વિશ્વાસ આવી શકે છે ? ”

સરદારો, સામંતો, પેશ્વા અને ભાડે સર્વ કોઈ એનો આ વિચિત્ર ખુલાસો સાંભળી ચકિત થઈ ગયા, એટલે આજ પલટાતી જોઈ હુનમંત-રાવથી મુગા ન રહેવાયું. એ પોતાના ખોટા કાચના દાણા જેવા શખ્દોને સાચ્યા મોતીઓ મનાવવા સિંહગર્જના કરી કહ્યો : “ બિલકુલ નહિ. ભાડે સાહેબ ! એની આ બનાવટી વાતના એક પણ અક્ષર ઉપર વિશ્વાસ મુકવો વ્યાજખી નથી. શાહ સાથેની મહોબ્બતમાં અંતરાય રૂપ થનાર પોતાના પતિનું ખૂન કરતા મહેં એને નજરોનજર નિહાળી છે, એટલું જ નહિ પણ એના કહેવા પ્રમાણે જો યશવંત એને શાહી જનાનખાનામાંથી બચાવીને જ નહાડો હોત, તો એને અંદીની દશમાં અશ્વ ઉપર નાખી પુના તરફ પ્રયાણ કરત જ નહિ. જો ત્હારા કહેવા પ્રમાણે યશવંત યવના વેશમાં કોઈ યવન સરદાર જ હોત, તો પછી પુના તરફ પોતાનો ઘોડો એ શા માટે દોડાવે ? એ વિચાર ત્હારા મનમાં આવવો જ જોઈતો હતો. એટલે આ ઉપરથી એ ચોકપેચોકખું સમજાય છે, કે યશવંતરાજે ત્હને શાહી જનાનખાનામાંથી રાજપુત્રીથી બચાવીને નહિ પરંતુ પોતાના કૂળ ધર્મ ને કોમનું નાક જતું રક્ષવા, ત્હને યોગ્ય શિક્ષા કરવાના ઇરાદાએ જ બળાત્કારે આંધીને ઘોડા ઉપર નાખી હતી.

પછી એણે ત્હને શાહી જનાનખાનામાંથી ઉઠાવી હોય ક્યાં તો એની પૂઠે પડતાં જ તું એના હાથમાં આવી ગઈ હોય ! ગમે તેમ હો ! પરંતુ ખૂનની જગ્યાએ પડેલા આ કપાયલા દોરડાના કટકા ઉપરથી એટલું તો સાખીત થાય છે, કે આ ખંજરનો ઉપયોગ કરતાં અગાઉ એના અશ્વ ઉપર તું બંદીની દશામાં હતી.”

“ અમુના ! શું હુનમંતરાવની આ ધારણા ખોટી છે ? ” પેશ્વાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ પેશ્વા સરકાર ! હું જુદું નહિ બોલું. હું બંદીની હતી, પરંતુ યશવંતે મ્હને બચાવ્યા પછી એજ દશામાં કેમ રાખી, તે હું સમજી શકતી નથી. અને જો મ્હને મૂકત કરી હોત, તો તો હું મ્હારા એ રક્ષકને જોઈમની દ્રષ્ટિએ જોઈ એનું ખૂન કરવા ત્રેસરે જ નહિ. તેમ મ્હારો એ રક્ષક પુના તરફ દોડે છે, એવો ખ્યાલ મ્હને મ્હારા એ જીવ સંતોસડના પ્રસંગમાં ઉદ્ભવ્યો જ નહોતો. બેહદ હર્ષ અને બેહદ શોકના પ્રસંગોમાં ધણી વાર આત્મીયને આમંત્રવા, અને નિકટના રનેહીઓને જ સંભારવા ભૂલી જવાય છે, એઆપ ક્યાં નથી જાણતા ? બાકી હુનમંતરાવ જેવી નીચ ધર્મભ્રષ્ટ અને અપરાધી મ્હને માને છે, તેવી હું નથી.”

“ શું આવા ગોળગોળ શબ્દો, ગુહનો છૂપાવવાની શબ્દની સફાઈ, આ લોહીવાળું ખંજર, એના લોહીથી ખરડાયલા હાથ, અને આ દોરડાના કટકા એટલા પુરાવા એને અપરાધીની સાખીત કરવા પૂરતા નથી ? શું દીર્ઘદ્રષ્ટિવાન અને અનુભવી ભાઉ સાહેબ ! એના શરીર ઉપરના વિખરાયલા વસ્ત્રો, એના છૂટા થએલાં વાળો, અને એની રાતીચોળ ખૂની આંખો ઉપરથી પણ નથી સમજી શકતા, કે મરતાં મરતાં પણ યશવંતરાને એને શિક્ષા કરવાને માટે પોતાનાથી બની શકે એટલી બાથ...”

“ બસ કર, હુનમંતરાવ ! આવો નીચ અને ખોટો આક્ષેપ મૂકવામાં ત્હારો શો ધરાદો છે ? ”

“ એજ, કે આવા ઉગડિ જવાખ આપવાની ત્હારી ચાલાકી પેશ્વા સરકાર અને ભાઉ સાહેબ પાસે નહિ ચાલે, સમજી ? માટે જીવનની પરવા હોય, તો ખુલ્લેખુલ્લા શબ્દોમાં ગુલનાનો એકરાર કરી માથુ નમાવી મારી માગ. ”

“ મારી ! અને તે હું માગું ? વિના અપરાધે માગું ? એ લંપટ હુનમંત ! મારી તો ત્હારે-દેશદોષીએ માગવી જોઈએ, કે જેનું ખામ છે, તેનું જ ખોટો રહ્યો છે. આ યમુનાને તું ત્હારી કરવામાં, મ્હારા યશવંતની સેનાપતિની જગ્યા મેળવવામાં તું સીધી રીતે ન ફાળ્યો, ત્યારે આવા નીચ કાવત્રા કરી માંહોમાંહે મરેઠાઓને લલ્લાવી મારી મ્હાઈ અને આખા મહારાષ્ટ્રનું સત્યાનાશ વાળવા તૈયાર થયો છે. ”

“ પેશ્વા સરકાર ! ભાઉ સાહેબ ! તમે મ્હાઈ આ અપમાન મુજે ખોટું સાંખી રહેવાની મ્હને ફરજ પાડો છો ? અવાજ કરો, અને આ મ્હારી તાતી તલ્લવારને એક જ ઝટકે એ પવિત્રતાનુ ખોદું ધમંડ રાખતી કુળકલંકીતીની જીભ વધુ અકબકાટ કરે તે ખુલ્લાં જ ઉડાડી દઉં. ”

હુનમંતરાવ મ્યાનમાંથી નાગી તલ્લવાર ખેંચી યમુના ઉપર ધસ્યો.

“ શાન્ત થા. હુનમંત ! ” સદાશીવ ભાઉ એને ઓંગળ વધતો અટકાવી ખોલ્યો : “ યમુના ! હુનમંતરાવ દેશદોષી છે, અને આ ખૂન ત્હારાથી અજ્ઞાણતામાં જ થયેલું છે, એને માટે ત્હારી પાસે બીજા કંઈ પૂરાવા છે ? હોય તો તે રજુ કર. નહિ તો..... ”

“ નહિ તો શું ? ભાઉ સાહેબ ! હું પહેલેથી જ ન્હોતી કહેતી, કે તમે મ્હારી વાત કોઈ કાળે પણ માની શકવાના નથી. બસ... મ્હેં

જે કાંઈ ખુલાસો કર્યો છે, તે પૂરતો છે. પેશ્વા સરકારને એ માનવો હોય તો માને, અને ન માનવો હોય તો એમની ઈચ્છા. ખૂન થયું છે, મહેં કીધું છે, છતાં હું અણુજાણુ અને નિર્દોષ છું, એથી વિશેષ કાંઈ પણ ખુલાસો હું હવે આપી શકું એમ નથી, આપવા ઈચ્છતી પણ નથી. ”

“ તો પછી ભર્યા દરબારમાં મહારા ઉપર દેશફોહનો ખોટો આરોપ મૂકી, મહત્તે બદનામ કરવા બદલ મહારી આબરૂનો ત્હારે જવાબ આપવો પડશે. ” હુનમંતરાવે પોતાની બદનક્ષીનો દાવો રજુ કર્યો.

“ ઈશ્વરની અદાલતમાં એનો ઈન્સાફ થશે, હુનમંતરાવ ! હું ત્હારી આ નાલેસીનો જવાબ ત્હને ત્યાં બરાબર આપીશ. ”

“ બસ કર, યમુના ! હું ત્હને પૂછું, એનો હવે જવાબ આપ. ત્યારે શું સુલતાન સાથે ત્હેં શાદી કરી, તું એની બેગમ બની, એ વાત સદંતર ખોટી છે ? ” ભાઉએ એની જુમાની લેવા માંડી.

“ એ બધું જાણવાની અને એવા સવાલો પૂછવાની આપને કશી જરૂર નથી. જે મહમદશાહની માનીતી બેગમ થવાનુંજ મહત્તે મન હોત, તો પછી હાથે રહીને મહારા પતિને હુ એ વિધર્મીના પંજામાંથી મહારા પર વૈર લેવા છોડાવતે જ શા માટે ? બીજા કૈદીઓ ભેગા એમને કપાઈ જવા જ ન દેતે ! આટલી સામાન્ય કલ્પના પણ તમારા અનુભવી અને કાબેલ ભેજાઓ નથી દોડાવી શકતા ? સંજોગો અને પરિસ્થિતિ ચિચારી પ્રતિજ્ઞા પૂરવા કદાચ ખાલી હાથમાં હાથ મૂકી સ્ત્રી-ચરિત્રની શૈતરંજ ખેલવી પડે, હૃદયમાં અગ્નિ ધીકતો હોય, છતાં હોઠો ઉપર હાસ્યની આછી રેખાઓ ફરકાવવી પડે, એથી દીલમાં દીલ પડેલી નાખ્યું, એમ માની લેવાનું-સમજી બેસવાનું કંઈ કારણ ? ”

“ યમુના ! ત્હારા ઉપર જેને પ્રથમથી જ ભાવ ન્હોતો—પ્રેમ ન્હોતો, એવા એ યશવંત પ્રતિ મૂકિતની ઉદારતા બતાવતી વખતે, એ દિલ્હીમાં જ રહેશે, અને ત્હારો પીછો પકડશે, એ ખ્યાલ ત્હને હોત, તો તું તેમ પણ કરવા ચૂકત નહિ. પરંતુ ત્હારા બનવા કાળે જ ત્હને ભૂલાવી, અને ત્હારું પાપ આપોઆપ ફૂટી ગયું. શાહની બેગમ થવા કબૂલ્યું, ઝનાની વસ્ત્રોથી શરીરને શોભાવ્યું, હાથમાં હાથ મૂકી બાપનું નામ અને મહારાષ્ટ્રની આબરૂ ઉપર પાણી ફેરવ્યું, એટલું બધું બ્યારે કર્યું, ત્યારે પછી દીલમાં દીલ પરોવવાનું વળી બાકી શા માટે રાખ્યું ? એટલું પણ પૂરું જ કરવું હતુંને ? ”

“ બસ કરો. ધર્મ અને વૈરની ઘેલછામાં ઘેલા બનેલા ધમધુર—ધર શિવાજી મહારાજના આ પવિત્ર સિંહાસનને શોભાવનાર પેશ્વા સરકાર ! હું તમને એટલું જ કહું છું, કે પ્રગતી વડુ-દીકરીઓને પોતાની પાપી પ્રેમવાસનાઓ પૂરી ન થતાં આવા હડહડતા ખોટા આરોપ મૂકી વગોવનાર, ભતિકોહી તથા દેશફોહી બની યવનોને મળી જનાર આ કુલાંગાર સરદાર હુનમંતરાવને ગરદન મારો. મહારી તથા મહારા પતિની હુદ્દશા કરનાર, તેમજ સેંકડો શુરવીર મરેડા સૈનિકોની કર્ણાજનક કત્તના એ જવાબદાર દિલ્હીના મદોન્મત શાહને તમારા હાથ બતાવો, અને એક પવિત્ર બ્રાહ્મણ-કન્યાના પવિત્રત્વને શંકાની નજરથી જોઈ ક્રિયા કાનના થઈ તેની સાહસિક વાતોને હસવામાં ઉડાડી દેનાર આવા અવિચારી અને ઉઝાંખણ (સદાશીવ ભાઉ જેવા) સરદારોને મહારાષ્ટ્રના દરબારમાંથી હમેશને માટે દૂર કરો. ”

“ નહિ તો ? ” ભાઉ લાલચોળ આંખે પ્હાડી સ્વરે ગળ્યો.

“ નહિ, તો સતીને સતાવવાનું અને વીરાંગનાને નાહક વગોવવાનું
બધું જ બયંકર પરિણામ આપ્યા મહારાષ્ટ્રને ભોગવવું પડશે,
ભાઉસાહેબ ! ”

“ એવી સતી અને સાહસિક વીરાંગના હતી, તો પછી યુધ્ધમાં
જીવતી પકડાઈ ડેઠ દિલ્લી સુધી પહોંચી જ કેવી રીતે ? આ ઝનાની
પોશાક પહેરવો જ શા માટે પડ્યો ? શું સતીને જીલ કરડી અગર
કટાર ખોસી આત્મહત્યા કરતા નહોતું આવડતું ? શું વીરાંગનાને સ્થામે
ગર્જ શૂરી સિંહણને મ્હોતે મરતાં નહોતું આવડતું ? ”

અને મરતાં પિતાએ લેવડાવેલી એ લોહીના નિલકતી પ્રતિજ્ઞા
એ સદાશીવરાવ ક્યાંથી જાણે ? યમુનાના અગેઅંગમાં એના આ માર્મિક
શબ્દ-પ્રહારોએ કેમ જાણે કાતીલ કાંઠા ન ભોંક્યા હોય, એવી દારણુ વ્યથા
ઉત્પન્ન કરી. એણે પોતાના શરીર ઉપરના એ વિધર્મી વસ્ત્રો ચીરી નાખ્યા.
અક્ષકારો ઉતારી ઉતારી નીચે જમીન ઉપર ફેંકી દીધા. સાક્ષાત્
જગદંબા સમી વિકાળ દીસતી એ છૂટા કેશકલાપ વક્ર બ્રહ્મી અને
રક્ત નેત્રોવાળી દિવાની રમણી સડુ કોઈ સાંભળે એમ ભયંકર અવાજે
હવે ગર્જ : “ કેવળ કદપનાના તરંગો ઉપર અટકજો ને અનુમાનો આંધી
વ્યર્થ આરોપ મૂકનાર આ કાયા કાનના અને અવિચારી સરદારને ઘરતરફ
કરવા તેમજ નરપિશાય હનમંતરાવનું માયુ ધડથી જૂદું કરવા પેશ્વા
સરકાર તૈયાર છે કે નહિ ? આ યમુનાના-બ્રાહ્મણ-કન્યાના વીરત્વ અને
સતીત્વને માટે એને સો એ સો ટકા ખાત્રી છે કે નહિ ? જવાબ આપો,
બાલાજીરાવ ! હું હવે...અત્યારે.....નમારો છેલ્લો જવાબ જાણવા
માગુ છું. ”

“ અને પેશ્વાને એ નાકબૂઝ હોય તો ! ” બાલાજીરાવે કહે ક્ષેત્રે એને પ્રશ્ન કયો.

“ તો શ્રાપ દમશ. બાલાજીરાવ ! જે પેશ્વાઈની ઉન્નતિને માટે મહારા પિતાએ, મહારા પતિએ અને આ યમુનાએ નિસ્વાર્થભાવે પોતાની શક્તિનું છેલ્લામાં છેલ્લું બિન્દુ પણ ખરચતાં પાશ્વું વળીને નથી જોયું, વિચાર સરખો પણ નથી કર્યો, એજ સત્યના એજ પવિત્રતાના એજ શક્તિના પ્રતાપે આ અભિમાની, અવિચારી, અન્યાયી અને આંધળી સત્તાની હું અધોગતિ કરી નાખીશ.

હૃદયના રક્ત રેડીને કરી જે રાજ્યની સેવા,

નીચોવ્યાં દેહના દૈવત તે શું બક્ષીસ આ લેવા ?

ઝખૂઆ હાથ જેના જગમાં તલવાર આ તાણી,

ક્યાં જેણે તમારી કીર્તિ કાળે લોહીના પાણી.

કીધી જેણે તમે માટે કલંકીત કાય ને વાણી !

મળે એને ધનામે આજ આ અપમાનની દહાણી. ?

જે પેશ્વાઈનો વિજ્યધ્વજ દિલ્હીના દુર્ગ ઉપર ઉડાડવા મહારા પિતાએ અને પતિએ પોતાના મોંઘા પ્રાણ ઓવારી નાખ્યા, જે પેશ્વાઈ સત્તાના સિંહાસન ડોલતાં રથભાવવા આ યમુનાએ પોતાના મન નહિ તો છેવટ તન અને વચનને પણ કલંકીત— અપવિત્ર કરવાના અચળ નિશ્ચય અમલમાં મૂક્યાં, એજ યમુનાને આ શિરપાવ ! એના અસહ્ય દુઃખમાં દીક્ષાસા ૩૫ થવાને બદલે, ભાગ લેવાને બદલે, ઉદ્ઘા આ શબ્દ— વ્રા ! અસ.....તો હવે આ યમુના એને પતિતા બ્રષ્ટા અને કલંકીની કહેનાર તેમજ માનનાર આ મહારાષ્ટ્ર-વીરોને પોતાની શક્તિ, પોતાની પવિત્રતા અને પોતાના સાહસનો પરિચય ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરે લખાય, અને યુગ યુગ સંભારાય એવો આબાદ કરાવી આપશે.

જેણે પતિતા કહી મહને...તેનો પ્રત્ય નક્કી થશે,
પરિણામ આનું પૈશ્વા ! મહારાષ્ટ્ર આમુ શોષશે
માટે કહું નહિ આપ આવાં કાનના કાયા બંતો.
કીર્તિ-કળશ કાળો નથી કીધો જરા મોટું આપનો.

x x x x
જે તે છતાં પારસમણી પથર તમે આ લેખશે,
હીરાને બદલે કાચનો કટકો જે આંખે દેખશે,
તો એ પછી પારસમણી પથર બની દેખાડશે,
આ કાચનો કટકો જ બંને લોહી તમને કાઢશે.

x x x x
આંસુ નહિ અંગાર ઝરશે આંખથી જેજો હવે,
ને ભૂંડ તમારી આ તમારા લોહીથી ધોળો તમે.
જેના પીધાં છે દૂધ બસ તેને હવે ડંખીશ હું,
જીવીશ ત્યાં સુધી તમારા મહોતને ડંખીશ હું.

x x x x
નક્કી હવે પૈશ્વાબનો પાસે જ પડતી કાળ છે,
સાખીત કરી આપીશ કે આ શુદ્ધ બ્રાહ્મણ બાળ છે.
અપમાન ધોવા હાથ આ મહારા હજી સાબૂત છે,
જેજો હવે આ આગમાં મહારાષ્ટ્ર ભરિમભૂત છે.

માટે પૈશ્વા સરકાર જે વિચાર કરે, જે ઈન્સાફ આપે, તે બહુ જ
વિચારીને અને સંભાળીને આપે એવી મહારી નમ્ર વિનંતી છે. ”

“ જે એમજ છે, તો જા... ચાલતી થા. હું તહને જીવતી
જવા દઉં છું. તહને કલંકીતા, પતિતા, એક વાર નહિ, પણ એક

હજાર વાર કહું છું, ને ત્હારા સતીત્વના તેજથી અમારી અન્યાયી આંખોને આંજી નાખવાની હું ત્હને હાકલ કરું છું. તું કોની શક્તિ ઉપર આટલી બધી ક્રૂદી રહી છે? એ પણ હું સારી રીતે સમજી શકું છું. પણ યમુના! યાદ રાખજે, કે આ સદાશીવ ભાઉ ત્હારા એવા એક તો શું પરંતુ લાખો મહમદશાહની ધમકીથી એમ પાછો હડે એવો નથી. ત્હને એની શક્તિનું અને ત્હારા સતીત્વનું એટલું બધું ધંમડ હોય, તો હું ત્હને ત્હારા બોલેલા બોલ સાચા કરી બતાવી મહારાષ્ટ્ર અને પેશ્વા સત્તાના પાણી ઉતારવાને પડકાર કરું છું.”

“ એટલે શું પેશ્વા સરકાર મ્હને મહમદશાહને મળી ગએલી એક પતિતા માની લે છે ? ”

“ મળી ગએલી નહિ પરંતુ ખાસ માનીતી. ત્હારા શરીર ઉપરનો આ કીમતી ઝનાતી ધર્મબ્રજ પોશાક! વિવાહિત પતિ પ્રતિનું ત્હારું ઘાતકી વર્તન! અને હાથમાં લાથ આપવાનો ત્હારો પોતાના મોઢાનો એકરાર! વંશારામાં હુનમંતગવ જેવા બહાદુર અને વફાદાર સરદારનો નિઃસ્વાર્થ ખુલાસો! પછી શંકાને સ્થાન જ ક્યાં રહે છે ? ” પેશ્વા બાલાજીરાવે મુદ્દાઓની કડી એકેકમાં પરીવી આરોપની સાંકળ ખખડાવી બતાવી.

“ એટલે શું આ યમુનાની પવિત્રતાને કેવળ શૃંગાર-અલંકાર ઉપરથી જ તમે ખડિત થએલી માને છો, એમજ ને ? ”

“ માનતો નથી, પણ હવે તિરસ્કારું છું. અને એવી ધર્મબ્રજ કુળકલંકીની સ્ત્રીને-ત્હને મ્હારા રાજ્યની સરહદ એકદમ છોડી જવાની હું આજ્ઞા કરી આવું છું.”

“ શું ત્યારે પડતીની નહોત્યતના અવાજથી ફૂટી ગએલા પેશ્વા સરકારના કાનમાં મહારી સચ્ચાઇના શબ્દોના સાદું નહિ જ પહોંચી શકે ? વાંકી વિધાતાના વમળમાં ધસડતો મહારાષ્ટ્રનો વીર પુરૂષ મહારી આ નિર્મળ વાત ઉપર વિશ્વાસ નહિ જ મૂકી શકે ? ”

“ પીનારાને ગંદુ દેખાતું પાણી સરિતાને તો હમેશાં કાચ જેવું નીતરું અને નિર્મળ જ દેખાય છે, સમજીને ? ”

“ જો એમજ છે, તો ઓ સ્વ. વીર શીવાજી મહારાજના પવિત્ર સિંહાસનને અન્યાયથી કલકીત કરનાર ઉન્મત્ત સત્તાધીશ ! તું ત્હને તેમજ ત્હારા આ અવિચારી સરદાર સદાશીવ બાઉને શ્રાપ આપું છું, કે જો આ યમુના શાહી જનાનખાનામાં-વિધર્મા વસ્ત્રાભૂષણોમાં પણ પોતાની જાતને, પોતાના ધર્મને અને પોતાની આત્મરત્ને ગંગાજળ સમાન પવિત્ર અને પૂર્ણિમાના ચંદ્ર સમાન અખંડિત રાખી શકી હોય, તો એની ઉપર આવો નીચ આરોપ મૂકનારની સત્તાના એના મૃત્યુની સાથે જ અસ્ત થઈ જશે. આજથી વીસ વર્ષની અંદર વિધર્મીઓ સાથેના વિગ્રહમાં પેશ્વા ! તું રણમાં પડીશ, ત્હારો પુત્ર મરાશે, ત્હારી સ્ત્રી રાતોરાત બટકશે, અને જેમ ત્હેં વિના કલંક મહારી અયકીર્તિ કીધી છે, તેમ ત્હારી પણ થશે. આ રાજ, આ તાજ ને આ પેશ્વાઈ તખ્ત તમામ ધૂળમાં રગદોળાશે. મરેહા અને વ્રાહ્મણ બંને અંદર અંદર લઠી નખળા પડી કોઈ ત્રીજી જ સત્તાના દાસાનુદાસ થશે. અને આજથી એક સો વર્ષમાં શિવાજી મહારાજના ભગવા ઝુંડાની જગ્યાએ પરધર્મી પરદેશી પ્રજાનો ત્રીરંગી ધ્વજ ઉડતો થશે હા...કેવળ મહારાજ શિવાજીનું નામ વંશ અને ગાદી વરસો સુધી અમર રહેશે.

સત્તા જશે, શક્તિ જશે, સ્વાધીનતા ચૂમાવશે,
પરધર્મીઓના ચર્ણ ચૂમીને તમે ચૂમાવશે.
ફૂટફાટ પડશે તમારામાં ને તમે સૌ હારશે,
હમ્મેશ માટે હિન્દુઓનો વાવટો ઉતારશે.
સરદાર સૈનિક પેશ્વા મૂશે બધા સંત્રામમાં,
ને મરાઠાનું નામ પણ રે'શે નહિ આ ધામમાં.

x x x x

બ્રાહ્મણ-મરેઠા બેઠિમાંથી સંપ સત્વર ખૂટશે,
દુશ્મન તમારા દેખતાં પૂના તમારું છૂટશે.
ધીરે ધીરે શાહી કદમ એ આ તરફ સરકાવશે,
મહારાષ્ટ્ર પર ઇસ્લામનો એ વાવટો ફરકાવશે.
દેવળ તમારા તોડશે... મૂર્તિ તમારી ભાંગશે,
ચારે તરફથી દબ હવે દારણુ સળગવા લાગશે.

x x x x

જો હું રડી છું આજ કાલે ભાડે રડવા માંડશે,
રંડાઈ છું હું તેમ આ મહારાષ્ટ્ર આપું રાંડશે.
કાંધી કલંકીત આખરે મહારી તમારી પણ થશે,
સૌભાગ્યમુજ સળગી ગયાં ત્યમ આપના સળગી જશે.
સાચાં પડે આ શબ્દ પશ્ચાત્તાપ થાયે આપને,
સંભારજો ત્યારે સતી આ યમુનાના આપને.

સદાશીવરાવ ! જો હું સતી હોઈશ, તો મ્હારો આ શ્રાપ સાચો
પડશે, એની ખાત્રી રાખજો. ”

“હા...હા...હા...હા...હા...” ભાઉ એની ભવિષ્યની આગાહીની અવગણના કરી અટ્ટહાસ્ય કરતો દરબાર છોડી જવા ઉભો થયો.

“હસી લે, હસી લે, હમણા સમય છે. હમણાં એટલું હાલ હસી લે, પરંતુ એક દિવસ એવો આવશે, કે મહારા આજના શબ્દોને સંભારતો તું પેશ્વાજીની આ ભાંગીતૂટી ઇમારતોના પથ્થરો પર છેલ્લા આંસુ વેરતો છેલ્લો શ્વાસ છોડશે. અને હું પણ હાલ મરવાની નથી. એ દિવસ જોવા...મહારો આપનો સાક્ષાત્કાર કરાવવા, મહારા ઉપર ઓઢાડેલા ખોટા કલંકને ત્હારા હૃદયના પવિત્ર આંસુઓથી ધોવા, અને મહને રડાવી હસ્યા છે, એમને રડતા જોઈ હસવા માટે જરૂર જીવીશ... જરૂર થોભીશ. હા...હા...હા...હા...હા...” એ દિવાની ખડખડાટ હસી પડી. પોતાના મૃત પતિનું શબ એણે હાથમાં લીધું. “અસ... હવે હું જાઉં છું.” એણે એક ડગલું આગળ જવા ભયું.

“હમી રહે, એ વીર સરદારના શબ્દો ત્હારા અપવિત્ર અને ખૂન ભર્યાં હાથોથી અગ્નિસંસ્કાર થાય, એ જોવા અમે પ્રતિજ્ઞા નથી. માટે...” હુનમંતરાવ એને જીવતી જતી ન જોઈ શકવાથી પોતાનું છેલ્લું તીર છોડવા ન ચૂક્યો.

“ખબડદાર! ખસી જા...” મહારા માર્ગમાં આટો આવ્યો, તો અહીં જ જીવતો ને જીવતો સળગારી મૂકીશ. મહને અપવિત્ર કહેનાર, પેશ્વાના કાન લંભેરનાર નીચ નરાધમ! ત્હારા માતૃહંસના પાપે ખરડાયલા હાથે મહારા તેમજ મહારા પ્રિયતમના પવિત્ર શરીરને સ્પર્શીશ, તો આ તક્ષવારને એકજ ઝટકે એને કાપી નાખીશ.” કહેતાં એ ઉરકેરાયલી વીરાંગનાએ પોતાના મૃત પતિના શબની કમરે લટકતી તક્ષવાર જમણે હાથે ખઘાર ખેંચી કાઢી ધસી આવતા હુનમંતની સ્થામે

ધરી. ડાબે હાથે પતિનો દેહ પોતાના દેહ સાથે ટેકરી એ અગ્નિ
ઝરતી આંખે પાછલે પગે દાર તરફ વળતા ગર્જા: “ નાપાક ! મહાર
દીલ જાણે છે, દયાનિધિ દેવ જાણે છે, અને મહારા અસ્ત થયેલ આ
સૌભાગ્ય-સૂર્ય જાણે છે, કે હું અપવિત્ર છું કે પવિત્ર ? ”

“ તો જોઈ, ક્યાં છે ત્હારી એ વીરતા ? ક્યાં છે ત્હારી એ
પવિત્રતા ? ” કહેતાં એના હાથમાંથી ચશવંતનું શય આંગળી લેવા
હુનમંતરાવે પોતાનો જમણો હાથ લંબાવ્યો.

“ ત્હારા દિવસ ભરાઈ ચૂક્યા છે. દેશક્ષોદી ! લે... ત્હારી
ઉધ્ધતાઈનું આ ઇનામ, ને યાદ રાખ મહારી આ વીરતા ને
પવિત્રતા... ” તલવારને એક જ ઝટકે હુનમંતરાવનો જમણો હાથ
તેના કાંડથી જૂદો કરી નાખતાં એ ઝવૂનભેર આગળ વધી.

“ શું ભર્યા દરવારમાં પેશ્વા સરદારના એક સરદારનું આ
અપમાન ? ” સદાશીવ ભાઉ હવે લાલપીળો થઈ ગયો.

બાગાશરાવથી પણ આ અપમાન ન સંખાધું. “ ભાઉ ! એને
પકડો. ” એના મોઢામાંથી એટલા ઉદ્ગાર સહસા બહાર પડી ગયા. એણે
પોત્તે પણ સિંહાસનેથી નીચે કતરી તલવાર તાણી. અન્ય સરદારોએ
પણ એનું જ અનુકરણ કર્યું. ત્યાં તો સદાશીવરાવ બોલ્યો: “ ખસી
જાવ... તમારા કોઈનું કામ નથી. એ ફૂલને ચૂંટી નાખવા હું એકલો
જ બસ છું. ”

“ બસ... જીવ બહાલો હોય તો એટલે જ રહો, મહારા અવિચારી
સરદાર ! તમને લગ્ન પણ શકા હોય તો જુઓ આ થમુનાના સતીત્વની
સચ્ચાઈ..... ”

એ પવિત્ર બ્રાહ્મણ-સ્થાળાએ તલ્લવારની અણી વડે પોતાની હથેલીમાંથી લોહીની ધારા જમીન ઉપર પાડી. સતીના એ ટપકતા રક્તચિન્દુઓમાંથી અગ્નિની જ્વાળાઓ ઉઠી. આગળ વધેલો ભાઉ એ કદમ પાછો હડી ગયો. પેશ્વા તેમજ અન્ય સરદારોના હાથમાંથી તલ્લવારો સરી હેડે પડી. હુંડો હુનમંત પણુ એ જ્યોતથી ઝંખવાઈ જ્યાં ને ત્યાં સ્થંભી ગયો. દરમ્યાન યમુના વીરતાથી નીગળતે સાદે બોલી: “ પેશ્વા સરકાર ! હું જનકું છું. પણ જતાં જતાં આપને ફરી એક વાર ચેતાવતી જનકું છું. આ ખેવફા હુનમંતનો વિશ્વાસ નહિ કરતા. આ અવિચારી ભાઉની અક્ષયે નહિ ચાલતા. નહિ તો પસ્તાશે, ખત્તા ખાશે.

આ દેશઠોહી છે...તમે એનાથી ચેતી ચાલજો,
વિશ્વાસઘાતીના તમે વિશ્વાસ પર નહિ મ્હાલજો.
પ્રત્યેક એનો શબ્દ શંકાની નજરથી બાળજો,
આ શાહના જસૂસની જસૂસીથી સંભાળજો.
જોજો લૂંટાતા નહિ તમે આ ચોર જેવા શાહુથી,
ને મિત્રતા કરતા નહિ આ અવિચારી ભાઉથી.

x x x x

આ દેશઠોહી નીચ આખી સલ્તનત ઉથલાવશે,
આરોપ એનો આ સદાશીવ ભાઉ ઉપર આવશે.
પડખે ઉભો રહી નીચ આ પાસા પ્રપંચી ઢાળશે,
આ આંધજો સાહસિક સુકાની નાવ ઉંધુ વાળશે.
માટે હલેસાં દેશના નહિ હાથ એને આપજો,
જો જીવવા ઇચ્છો તો નહિ સેનાપતિ આ સ્થાપજો.

x x x x

એના કણાસર ચાલશે...નો મ્હેતને ખોલાવશે,
પરતંત્રતાના દાર જાણી—જેમને ખોલાવશે.
છેલ્લી વખત કહું છું હવે કહેવા ફરીથી નહિ મળું,
એને કહો પગલું ન ભરતાં આંખ મીચી આંધળું.
(પણ) કહું છું છતાંયે ભૂલશે...કર્મે લખ્યું પડાય ના,
કારણ કદાપી આ સતીનો શ્રાપ ખાલી જાય ના.”

ધનુષ્ય—કમાન પરથી તીર છૂટી જેમ જોતજોતામાં આલ્યું જાય,
તેમ એ અદ્રશ્ય થઈ ગઈ. એના જવા સાથે જ પેલી જવાળા પણ
આપોઆપ શાન્ત થઈ ગઈ. પણ એના ભયંકર શબ્દોએ પેશ્વાના હૃદય
ઉપર ઘણી ઊંડી અસર કરી. પાસે દીક્રમૂઠ અને શરમિંદા બની ઉભેલા
સરદાર સદાશીવને એણે ધૂજતે સાદે પૂછ્યું: “ભાઈ! ત્હને કંઈ આમાં
સમજાય છે? એ ડાહી હશે કે દિવાની? પવિત્ર હશે કે અપવિત્ર?
ખૂની હશે કે નિર્દોષ? આપણાથી એને અન્યાય થયો હશે કે ન્યાય?”

“સરકાર! ખૂની માણસો ઘણી વાર પકડાઈ જતાં આમ
પાછળથી શિક્ષા થવાના ભયે ઉસ્કેરાઈ અને પાગલ બની જાય છે.”

“હું ત્હારી વાતને મળતો થાઉં છું. ભાઈ! પણ...એના
સતીત્વની જવાળા.....”

“એ બધા પૈશાચિક વિધાના પરાક્રમ...”

“ત્યારે એના ત્હારે અને હનમંતને માટેના શંકાશીલ શબ્દો...
એનો શ્રાપ.....”

“ અરે ! એવા લવારાને ગણુકારે છે જ કાણુ ? વળી એવી પનિધાતીની સતીઓના આપ લાગતા હોય, તો પછી જોધએ છે જ શું ? ચાલો...ચાલો...સરકાર ! એવી બીડનાભરી ચિન્તાને ઉંચી મૂકો, અને સરદાર હુનમંતરાવની.....”

એ આગળ વધે, આગળ બોલે, ત્યાં તો એક સૈનિક ત્યાં શ્વાસભેર ધસી આવ્યો, બોલ્યો : “ નિગમ ઉલ-મુલ્કે મહમદશાહ સાથે મળી જઇ ફરી ધાંધલ મચાવ્યું છે, અને મહારા માંભળવા પ્રમાણે પૂના સર કરવા દિલ્લીપતિ જખરી ફોજ સાથે ચઢી આવવા નીકળી ચૂક્યો છે.”

“ ઠીક જી, તું દુર્ગપાળને ખબર આપ, અમે ચોગ્ય તૈયારીઓ ફરીએ છીએ.” ભાડુએ પેશા વતી એને હુકમ કર્યો.

ચમુનાના પ્રયાણ-પગલે જ યુદ્ધના શ્રી ગણેશ મંડાયા. સતીના આપે પેશાના ભ્રમીત મગજમાંથી ભૂંસાયલા ભણુકારા ફરી તાગ્ન કર્યા. “ એણે આપ દીધો છે...મ્હને આપ દીધો છે...”

“ મહારાજ ! ચાલો આપણે યુદ્ધ-સંબંધમાં કંઈ યોજના ઘડીએ.”

“ ચાલો...”

એ ગયો, પણ એના હૃદયમાં લગ્ન એ જ ભણુકારા હતા, એ જ ગૂંજાર હતા : “ મહારાથી એને અન્યાય તો નહિ થયો હોય ! એના આપ સાચો તો નહિ પડે ? ”

—+ ખરેખર ! સતીના રોહ તેમજ આપ ઉભયમાં અગાધ શક્તિ છે. —+

આઈ સત્તાની સ્થામે પોતાનું મગર મરતક ફરીથી ઉચ્ચવાની હિંમત કરનાર નિબળમને હતાવી તેની પાસેથી લોપાળની સંધી મુજબ રૂપીઆ પચાસ લાખ લઈપેશા બાલાજીરાવ પુના ભરફ પાછો ફરતો હતો. ત્યાં તો એને ખજર મળી, કે રાધોજી બોંસલેએ અંગાળા ઉપર સ્વારી કરી ત્યાંના મુઆ અલીવર્દીખાનને નહસાડી મૂક્યો છે. અલીવર્દીખાને આથી પેશાની મદદ માગી, અને એક મહોટી રકમ બદલામાં લેવાની નક્કી કરી બાલાજીરાવે અંગાળે જઈ રાધોજીને નહસાડવા પોતાના વિશ્વાસુ સરદાર બાઉને મોકલી આપ્યો. આ સાહસિક સરદારે રાધોજીને સતારે નહસાડી ઈ. સ. ૧૭૪૩ માં અંગાળાનો કબજો અલીવર્દીખાનને પાછો સોંપ્યો. આ વખતે અંગ્રેજોએ રાધોઆથી અથવા માટે ડરીને કૃત્રાંત્તાની આસપાસ એક જમરી ખાડી ખોદાવી, જે હળુ મરેડી ખાઈ તરીકે ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે.

શુરવીર સદાશીવ બાઉની આ ગેરહાજરી દરમિયાન પુના સર કરવાની સોનેરી તક સાધવા દેશદોહી હુનમંતરાવે મહમદશાહને ન્હોતર્યો. પોતાના અપમાનનું તથા રાજ્યમંત્રી ખાનના ખૂનનું વેર વાળવા ઉપરાંત પોતાના હાથમાંથી નહાસી છૂટેલા રાજ્યકૈદીઓને પાછા

મેળવવાની તક શોધતો મહમદશાહ એને માટે તૈયાર જ હતો. ત્યાં હુનમંતરાવ જેવા બળવાન સરદારની મદદ-પત્રિકા એને મળી. પછી શું પૂછવું ? સદાશીવરાવ સૈન્ય સાથે પુને પાછો ફરે તે પહેલાં એ પુનાને દુર્ગદ્વારે આવી પહોંચ્યો.

પેશ્વા આગ્રાજીરાવને નહિ જેવા દિવસો ઉપર સંધી કરી પોતાને ખંડુશી આપનાર મહમદશાહના આ એકાએક હુમલાની સ્વપ્નેય આશા નહોતી, તેમ એના સૈન્યનો મોટો ભાગ સદાશીવની સાથે ગયેલ હોવાથી એ પહેલાં તો ગલરાટમાં પડી ગયો, પરંતુ પાછળથી એને એક વિચાર સ્ફૂરી આવ્યો. સતી યમુનાનો આપ હજી એની આંખો આગળ જ રમી રહ્યો હતો. પોતાના હૃદયની શંકા નિવારવા એણે સરદાર હુનમંતરાવને પોતાની ટુકડી સાથે દિલ્લીપતિનું સ્વાગત કરવાનો હુકમ કર્યો. પોતે વફાદાર છે, એમ બતાવવાનો ખોટો ડોળ કરી દેશદોષી હુનમંતરાવે આખો દિવસ દુર્ગની અંદર રહી પોતાના સેંકડો શુરવીરોને પોતાની ધીર્મિની આગમાં હોમી દીધા, અને રાત પડતાં જ દગો કરી એ પાપાત્મા દુર્ગના દ્વારો ઉઘાડી નાખી શાહનશ સૈન્ય સાથે મળી ગયો. હુનમંતરાવની મદદ અને સલાહથી આવેશમાં આવી જઈ શાહે પોતાના તમામ સૈન્યને રાજમહેલ ચોતરફથી ઘેરી લેવાનો હુકમ કર્યો. વફાદાર હુનમંતરાવે વફા બન્યાના સમાચાર પેશ્વાને કાને પડતાં જ અને શાહી સૈન્ય દુર્ગની અંદર પ્રવેશી ચૂકેલું જોતાં જ એને યમુનાના શબ્દો સમજાયા. જતાં એ વીર નર હિંમત ન હાર્યો. પોતાના તમામ અંગરક્ષકોને એકઠા કરી એણે કંઈક કંપતે અવાજે કહ્યું: “ મહારા જન્મ-મરણના સંગાથીઓ ! તમારા મહાસાહ્યીય ધ્વજને ઉગારવાનો હવે એક જ રસ્તો છે, અને તે તમારામાંથી કોઈ સાહસિક

વીર દુશ્મનનું અગણિત સૈન્યદળ ચીરી, એ તમામની આંખમાં ધૂળ નાખી, સહીસલામત સદાશીવ બાઉ પાસે પહોંચી તેને આ વર્તમાનથી વાકેફ કરી મદદને માટે અહીં તેડી લાવે. બોલો, તમારામાંથી આ જીવ-સટોસટનું સાહસ ખેડવા કોણ તૈયાર થાય છે ? ”

“ પેશ્વા સરકારનું એ કાર્ય હું બળવીશ. ” મૂઝનો દોરોમ નહોતો ફૂટ્યો એવો એક દેખાવડો નવયુવાન આગળ ધસી આવ્યો.

“ સાચાસ ! બહાદુર નવજુવાન ! તું કોણ છે વાહ ? ”

“ હું મ્હારી એ ઝોળખાણુ આપને કાર્ય કીધા પછીથી જ આપીશ. ”

“ બલે, લે આ મ્હારી રાજ્યમુદ્રિકા ! અને સદાશીવ બાઉને આ વર્તમાનથી વાકેફગાર કરી એકદમ અહીં તેડી લાવ. ત્હારા આગમન ઉપર જ મરેડી સત્તાના અસ્તિત્વનો આધાર છે, એ ન ભૂલતો. ”

એણે જવાબમાં કેવળ મસ્તક નમાવી મુદ્રિકા લીધી. બીજી જ ક્ષણે એણે વેશ પરિવર્તન કરી છૂપે રસ્તે પુનાના દુર્ગે બહાર પોતાનો અથ માંડી મૂક્યો. જ્યારે આ બાળુ બહાદુર પેશ્વાએ એના તમામ શૌર્યથી શાહના સૈન્ય ઉપર આક્રમણ કર્યું. એની અસીમ વીરતાએ શાહના સૈનિકોની તલવારના પાણી જોતજોતામાં ઉતારી નાખ્યા. એકઠે હાથે બાપ-દીકરાએ મળી એ દગાબાજ દુશ્મનો સાથે બરાબર ચાર કલાક ટક્કર લીધી.

અને જીનમંતરાવ-એ ધરનો પાગેલો કુતરો ધરના જ માણસોને છૂટાવવા- બેવફા બની ધરમાં ચોર-ધુસાડવા તૈયાર થાય, ત્યાં નો અર્ધ રસ્તે જ મળી મએલા સદાશીવ તથા સૈન્યને લઈ પેલો નવજુવાન પુનાને દુર્ગે આવી ઉભે. “ શિવાજી મહારાજની જય ! સમર્થ સ્વામી રામદાસની જય ! પેશ્વા સરકાર બહાદુરની જય..... ” એવી

જ્ય ગર્જના સાથે દુર્ગમાં પ્રવેશી ચૂકેલા સૈન્યને સદાશીવરાવે વિશ્વાસઘાતીઓને વીણી વીણીને મારવાની બચકર આજ્ઞા આપી દીધી.

પેશ્વા ખાલાજીરાવ માતૃદોહી સરદાર હુનમંતરાવને ખોળતો હતો, જ્યારે પેશ્વા નવજીવાન બાદશાહ મહમદશાહને શોધતો હતો. આખરે ખાલાજીરાવની નજર હુનમંત ઉપર પડી. પેશ્વાઈ સર કરવા આવેલા શાહના સોનેરી સ્વપ્નાઓ આભમાં ઉડી જતાં, અને બાજુએથી ઘેરાયેલો એ હજારો સૈનિકોની ખ્વારી સાથે જીવ બચાવવા દિલ્હી તરફ નહાસવાની તૈયારીમાં હતો. નરાધમ હુનમંત એની પાસે જ ઉભો હતો. ત્યાં એક બાજુએથી પેશ્વા અને બીજી બાજુથી પેશ્વા નવજીવાન ધસી આવ્યાં. પગની નીચે ધનુષ્ય-કમાન દાખી હુનમંતે વનરાજની માફક ધૂમતા ભાઉની છાતી વિંધવા ડાબે હાથે કાતીલ તીર ચઢવ્યું. નિશાન તાકી દોર તાણી, ત્યાં તો પાછળ આવી પેશ્વા ખાલાજીરાવે તેના એ બાકી રહેલા બીજા હાથને પણ તક્તવારના એક જ ઝટકાએ ઉડાડી દીધો. એ લોહીસોહાણુ ચર્ધ ત્યાં ટળી પડ્યો, જ્યારે આ બાજુ એના ધનુષ્યમાંથી છટકેલા તીરે અસાવધ એવા ભાઉનું ડાબું પડખું ભેદી નાખ્યું. ભાઉ પડ્યો, હુનમંત પડ્યો, ત્યાં તો “ઉભા રહો.....શાહ સાહેબ ! તમે ક્યાં કોરા રહી છટકી જવ છો ? મહારી આબરોનો જવાબ હજી બાકી છે.” એમ બોલતો એ નવજીવાન પોતાની તક્તવારનો ધા એની ઉપર કરે, ત્યાં તો એણે અશ્વને એડી મારી દોડાવી ચૂક્યો. એ બાહોશ યુવાને એક ક્ષણ પણ ન યોલતાં એની પૂંઠ પકડી. પાછળ રહ્યાં રહ્યાં એણે તીર મારી. એના આગળ વધતા અશ્વને જમીનદોસ્ત કર્યો. અને શાહ જમીન ઉપરથી પૂરે. ઉભો થાય, ત્યાં તો એ વીર યુવાને નેમ તાકી બીજું તીર

છાડ્યું. એ બરાબર શાહની ડાબી આંખમાં ખૂંપી ગયું. એ લોહીભોલાણુ થઈ જમીન ઉપર પાછો પટકાઈ પડ્યો. ત્યાં તો એ નવયુવાન એની છેક પાસે આવી પહોંચ્યો, બોલ્યો: “ મહમદશાહ ! આજ પછી પારકાની વહુ-દીકરીઓ ઉપર આંખો બગાડતાં પહેલાં તમારી પોતાની મા-બહેનોની આબરૂનો પૂરેપૂરો વિચાર કરજો. સમજ્યા ? આ ધમુના પોતાના પતિના છેલ્લા શબ્દોને માન આપી, પ્રતિજ્ઞા-પાલન કરી આપની વિદાય લે છે. જે હું ધારું, તો ત્હને જનથી બેજાન કરી શકવાને આ વેળા શક્તિમાન છું, પણ નહિ... નિશચ્ચ અને નિરાધાર ઉપર ધા કરવો એ બાયલાનું કામ છે, એવું અમારા આદર્શ હિન્દુધર્મનું એક અંગેડ સુત્ર હોવાથી, અને ભવિષ્યમાં ત્હને ત્હારી આ બૂઝનો પશ્ચાતાપ કરવાનો સમય મળે, એ આશાથી હું ત્હને જીવતો છોડી જાઉં છું.....”

એ નવયુવાન ત્યાંથી ચાલતો થયો. તરત જ બાદશાહનું પાછું ન્હાસતું સૈન્ય ત્યાં આવી પહોંચ્યું. ધાયલ શાહને અન્ન ઉપર નાખી એક બહાદુર યવન સરદાર એને બચાવી ગયો, બ્યારે બીજા બાજુ સદાશીવરાવને યોગ્ય ઉપચાર કરવા રાજ્યકર્મચારીઓના હાથમાં સોંપી બાલાજીસવ હુનમંતરાવ પાસે આવી ઉભો. શાહી સૈન્યની પૂંક પકડવા જતા મરેડી સૈન્યને પાછા ફરવાનો હુકમ કરી એણે તરફડીઆ મારતા લોહીભોલાણુ હુનમંતરાવ તરફ નજર નાખી. ત્યાં તો પેલો નવયુવાન પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરી ત્યાં આવી પહોંચ્યો. “ બો, સરકાર ! આ આપની રાજ્યમુદ્રિકા ! હું આપનું કાર્ય બજાવી ચૂક્યો છું. હવે જઈશ..... ”

“ પણ આપનું નામ-કામ ? ”

“ મહારં નામ..... ” એ આગળ બોલે, તે પહેલાં એની નજર હનમંત ઉપર પડી. “ આ શું ? કાણ હનમંતરાવ ! ”

“ હા..... હું હનમંતરાવ.....ચમુના.....હને માફ કર.....હું ઘોર અપરાધી છું. ”

“ કાણ ચમુના ? ”

“ હા ! પેશ્વા સરકાર ! મરતા પતિની અધુરી ઇચ્છા પૂરી કરવા મહારી પ્રતિજ્ઞા-પાલનને અર્થે જ હું અહીં આવી હતી. મહારં એ કામ મહેં પૂરું કર્યું છે.....હવે જઈશ..... ”

“ પે...શ્વા...ખા...લાજ...રાવ...મહેને ક્ષમા.....મહેન... ચમુના મહેને માશી..... ” એણે ચમુના તથા પેશ્વાના પગમાં પોતાનું માથું મૂક્યું.

“ ત્હને માશી !..... ” પેશ્વાએ એનો તિરસ્કાર કર્યો.

“ બાઈ ! પ્રભુ ત્હને આ ત્હારા પાપની માશી આપે. ” કહેતાં સજ્જન નયને ચમુનાએ એના માથા ઉપર હાથ મૂક્યો.

“ બ.....સ... હવે હું સંતોષથી મરીશ..... ”

એના પ્રાણ છૂટી ગયા. ચમુના બોલી : “ પેશ્વા સરકાર ! કરે તે ભરે, એ કુદરતનો ન્યાય છે. મહારા, સ્વપ્નો હજી કાંઈ આપને સમજાય છે ? ”

“ ચમુના ! ચમુના ! તું મનુષ્યલોકમાં અવતરનાર સાક્ષાત દેવતાળા છે, ત્હને અપવિત્ર ગણી, અન્યાય આપી મહેં ત્હારો અપરાધ કર્યો છે. પરંતુ આજ મહારી આંખો ઉઘડી ગઈ છે. મહારે ખાતર નહિ, તો ત્હારી જન્મભૂમિ, માતૃભૂમિને ખાતર પણ ત્હારા આપનો અનુગ્રહ કર. ” બાલાજીરાવે ગળગળતે કંઠે એને વિનંતિ કરી.

“ હવે શું ? થનાર થઇ ગયું. પેશા સરકાર ! આ યમુનાનો આપ હવે કોઈ કાગે પણ મિથ્યા નહિ થાય, નહિ થાય, તે નહિ જ થાય. તેમ છતાં હું મહારાષ્ટ્રમાં જન્મી છું, એ ભૂમિને માટે મ્હને પૂરેપૂરું માન અને અભિમાન છે. પરંતુ વિધાતાના અમર લેખ ભૂસવાની કોઈનામાં તાકાત નથી. પેશાઈની પડતીને માટે વિધાતાના હથીયાર તરીકે સર્જવાનું મ્હારે હાલે લખ્યું હશે, તે કેમ મિથ્યા થાય ?

ભૂલ કરતાં થઇ ગઈ પણ હવે હું પસ્તાઉ છું,
સુધરી શકે તો એ હજી સુધારવા હું આહું છું.
અંધા બન્યા' તો આપ પણ હા ! તે દિવસ ઈન્સાફમાં,
ને હુંય પાગલ થઇ ગઈ'તી રવામીના સંતાપમાં.
બસ વહી મયો એ વખત આજે ફરી સંભારાય ના,
જે થઇ ગયું તે થઇ ગયું... એ હવે મિથ્યા થાય ના.

* * * * *
તીર છૂટ્યું કમાનેથી... પછી એ તોકાય ના,
કડી તૂટી પછી કાંટે... કદી એ તોકાય ના.
નાથ તૂટી પછી સોયે દોર એ પોવાય ના,
આંખ ફૂટી પછી એથી આ જગત જોવાય ના.
હર્ષ નિકળ્યો હોઠમાંથી... પછી એ ખેંચાય ના,
સતી સ્ત્રીનો શબ્દ કદી બે વખત બોલાય ના.

માટે તમે એ અભિલાષાઓ હવે પડતી જ મૂકો. ”

“ તો શું મહારાષ્ટ્ર આખરે પડશે, હિન્દુધર્મનો વિન્ય-દવન હમેશને માટે હેડો ઉતરશે ? ”

“ સમય સમયના રંગ જરૂર બદલશે. આલાહરાવની એમાં કોઈ કંઈ આવી શકે એમ નથી. ”

“યમુના! યમુના! ત્યારે શું પેશ્વાઈની પડતી અટકાવવા હવે એકે ઉપાય નથી?”

“હિંદુસ્તાન વિના મનુષ્ય-યત્ન નકામા છે. પેશ્વા સરકાર! તેમ છતાં હું જતાં જતાં આપને ફરી વાર એતાવું છું, કે આ યમુનાના શંખદેશબદ્ધ ઉપર વિશ્વાસ રાખજો. એનો આપ અક્ષરેઅક્ષરે સત્ય નિવડશે. અને જો ડાહ્યા હો! પેશ્વાઈની પડતી થતી અટકાવવાને તમારામાં એ ભાગીરથી માફક આકાશમાંથી ભાગીરથી ઉતારવા, તેમજ બ્રહ્મચારી ભિખમની માફક યમના દૂતોને સ્થંભાવવા જેટલા પ્રયત્ન અને અયત્ન પુરૂષાર્થ હોય, તો ભાડે જેવા અવિચારી અને ઉદ્દત સરદારની અક્કલે કદાપી પણ નહિ ચાલતા. પણ.....તમે નહિ રહો. તમને તમારું ભાગ્ય ભૂલાવશે.

હાહુલી ઉપર વૈર લેવા એ પૃથુ ડૂલી ગયો,

આમુંડની છેલ્લી સલા' ચૌહાણ એ ભૂલી ગયો.

ભાર્તુહરિએ વાત વિક્રમની ગુઓ માની નહિ,

ને મુંજ પણ રાખી શક્યો મૃણાલથી છાની નહિ.

મહેં ઝોળખ્યા નહિ નાથ એ પણ ભૂલ મ્હારા ભાગ્યની,

નહિ ઝોળખી આપે મ્હને એ ભૂલ તમારા ભાગ્યની.

પરિશિત અને જયદ્રથ જાણુવા છતાંય પોતાના મૃત્યુને નહોતા અટકાવી શક્યાં. માટે ભૂલને નિવારવાના પ્રયત્ન કરવા કરતાં એના પરિણામને ભેટવાની જ હવે તૈયારી કરો.....મહેં મ્હારી પ્રતિજ્ઞા પાલન કરી છે, તમે તમારી પ્રતિજ્ઞા પાલન કરો.....જસ.....” એ ચાલી ગઈ. “યમુના...યમુના... કરતો પેશ્વા એને જતી જોઈ રહ્યો.”

જૂલ કરવી અને સુધારવી રહેલી છે, પણ ભોગવરી મુશ્કેલ છે.

સ

છાશીવરાવ ભાડેના શારિરીક જખ્મ રૂઝાયા છતાં પેશ્વાનો માનસિક જખ્મ હજી નહોતો રૂઝાયો. બાલાજીરાવે છેલ્લા યુદ્ધમાં પોતાની વીરતા અને સાહસિકતાનો ગુપ્ત પરિચય કરાવનાર યમુનાને મારે એક પણ શબ્દ કોઈને કાને નહોતો નાખ્યો, તેમ ભાડેને પણ ‘પોતાને પેશ્વાનો મદદનો સંદેશો પહોંચાડનાર એ નવયુવાન યમુના હશે,’ એવી કલ્પના સરખી હજી નહોતી ઉદ્ભવી. એટલે એણે પણ એ વિષે પેશ્વાને કોઈ પણ પ્રકારનો ખુલાસો નહોતો પૂછ્યો. પરંતુ બાલાજીરાવે ખેવકા હુનમંતરાવના દેશકોઠી વર્તનની વાત જ્યારે ભાડેને કાને નાખી, યમુનાના આપની વાત ફરીથી એની પાસે છેડી, ત્યારે પણ એણે “નસીયમાં લખ્યું હશે તે થશે.” એવી ભેદિકરણ બતાવી એ વાત ન ગણકારી, અને આથી સતીના આપને પ્રત્યક્ષ પરચો જોઈ ચૂકેલા પેશ્વાના હૃદયમાં પેશ્વાઈની પકતીને માટેની શંકા દિવસે દિવસે મજબૂત થવા માંડી.

હુનમંતરાવના આયુષ્ય-દોરનો અંત આવ્યો, સદાશીવરાવ ધામલ થઈ બચી ગયા, અને મહમદશાહ હજારો સેનિકાની ખ્વારી સાથે પોતાનું એક નેત્રરત્ન ગુમાવી ધણી જ શરમભરેલી નામોશી સાથે દિલ્હી પાછો નહોડો. એના અંતરસંઘર્ષમાં ચણાચણા એકેએક આશાના

દુર્ગો તૂટી પડ્યા. એ પછી હૃદયરોગથી પીડાતાં એ દિલ્હીનરેશો આખરે પાંચ વર્ષે પોતાનો પ્રાણ છોડ્યો.

અને આ યુદ્ધ પછીના પાંચ વર્ષ દરમ્યાન ઇતિહાસના પાના ઉપર એવી એકે જાણવાજોગ લઘાઈ નથી જાગી. પરંતુ ઈ. સ. ૧૭૪૮ માં એકાએક પાંચ ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ બનાવો બની ગયા. દિલ્હીનો બાદશાહ મહમદશાહ, સતારાનો રાજા શાહુ, અને નિજામ-ઉલ-મુલ્ક મરણ પામ્યા. અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ વચ્ચે સુલેહ થવાથી મદ્રાસ અંગ્રેજોને પાછું મળ્યું, અને મહમદશાહ અબદુલ્લીએ પંજાબ ઉપર સ્વારી કરી.

શાહુ અપુત્ર મરણ પામ્યો, એટલે વસીઅતનામાની રૂએ બાહાજરાવ પોતાનો પક્ષ મળ્યૂન કરી પોતાની સ્વતંત્ર ગાદી પુનામાં કરી, સતારાના રાજાથી સ્વતંત્ર થયો. ઈ. સ. ૧૭૫૧. એ પછી રાષ્ટ્રોબાએ ફરી પાછું માથું ઉચક્યું. એના બળવાન ને તોફાની મરેઠી સૈન્યે મહમદશાહ દુરાનીના સુબાઓને નહસાડી દિલ્હી અને પંજાબ જીતી લીધા. ઈ. સ. ૧૭૫૮. આ પ્રમાણે છેલ્લા પચ્ચીસ વરસમાં બાહાજરાવનું ભવિષ્ય ખરું પાડી મરેઠાઓએ પોતાનો ભગવો જુડો અટક સુધી ફરકાવ્યો. જ્યારે આ બાબતુ ચીમનાજી આપાના પુત્ર સદાશીવ ભાઉએ ઇ. સ. ૧૭૬૦ માં નિજામની ગાદીએ બેસનાર સુબાઅતજંગને ઉદ્ગીરના યુદ્ધમાં હરાવી પાયમાલ કરી નાખ્યો. આ પ્રમાણે જ્યારે અંગ્રેજો હિંદમાં પોતાની સત્તા સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, ત્યારે પેશ્વાની સત્તા સંપૂર્ણ જામેલી હતી.

પરંતુ એ સૂર્ય જેટલી ઝડપથી ઉગ્યો, તેટલી જ ત્વરાથી પાછો આથમી ગયો. દમનનીતિથી મેળવેલી કઈ શહેનશાહત અને સત્તા

ચીરંજીવી રહી છે, કે એ રહે ? સતી યમુનાના શ્રાપની શરૂઆતનાં દિવસ હવે પાસે આવી પહોંચ્યા હતા. સદાશીવ ભાઉને એના સ્મરણ-ભણકાર નહોતા રહ્યા, છતાં બાલાજીરાવના કાનમાં હજુ એ વર્ષોની વાતની ભવિષ્યવાણીના થોર પડ્યા જેવા ને તેવા જ કાયમ હતા. તેમ છતાં ભરતખંડમાં તો મરેઠાઓનો મદ ઉતારે એવી કોઈ દૈવત-વાળી સત્તા અત્યારે હતી જ નહિ, એટલે કુદરતે એમને માટે ભરત-ખંડની બહારની પ્રજાને કારણભૂત બનાવી. અને એ પ્રજા તે અફઘાન !

ઈ. સ. ૧૭૩૯ માં દિલ્હીના મહમદશાહને લૂંટી ત્રીસ હજાર માણસની કતલ કરી, દુનિયાની એ મહાન અગ્નયખીઓ મયૂરાસન અને કોહીનુર લૂંટી જનાર, “ કત્લે આમ ” ના ઉપનામથી પ્રસિદ્ધ એવા નાદિરશાહનું ઈ. સ. ૧૭૪૭ માં ખૂન થયું. કરણી પ્રમાણેનું ફળ મળતાં જ એની ગાદી અફઘાન સરદાર અહમદશાહ દુરાનીના હાથમાં આવી. એણે હિંદુસ્તાન ઉપર પાંચ વખત સવારી કરી. ઈ. સ. ૧૭૪૮-૧૭૫૧-૧૭૫૬-૧૭૫૯-૧૭૬૧.

પેશ્વા બાલાજીના ભાઈ રાઘોબાએ પંચમ સર કર્યાથી તેને શિક્ષા કરવાને માટે અહમદશાહ અબદલી બળવાન અફઘાન સૈન્ય સાથે પાંચમી વાર હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢી આવ્યો. અગાઉની ચારે લઢાઈની માફક એણે આ પાંચમી લઢાઈમાં પણ લીલું લીલું. જેવાની આશા રાખી હતી, પરંતુ એની એ બ્રમણ બહાદુર મરેઠાઓએ ભાંગી નાખી, એટલું જ નહિ, અલ્લે દુરાનીને ‘આ છેલ્લી લઢાઈમાં વિજય મેળવતાં એવો તો કડવો અને આકરો અનુભવ થયો, કે ફરીથી એણે એ દુર્ભાગી દેશમાં પગ મૂકવાની હિંમત કરી જ નહિ. મરેઠાઓ વીર હતા, અહમદશાહ અબદલી જેવા એક નહિ પણ એકવીસ શત્રુને

એકી સાથે જવાળ દઇ શકે એટલા સાધનસંપન્ન હતા, છતાં વિનાશ પ્રયે વિપરિત બુદ્ધિ ” અનુસાર તેઓમાં માંદામાંદે મતભેદ અને કાટકટ પડી હતી. ભાઈ-ભાઈના મળા કાપી પરસ્પર ને પાયમાલ કરવા મથતા હનમંત જેવા કંઈક ઈર્ષાળુ દેશઠોડીઓ હબ્બુ રાજ્યસત્તાને વિનાશ કરવાને માટે પેશાઈના સ્થંભો કંસારીની માફક અંદરખાનેથી ધીરે ધીરે કોરી રહ્યા હતા. અને બીજી રીતે વિચારીએ તો સતી ચમુનાનો આપ ફળવાના દિવસ પણ હવે પાસે આવી પહોંચ્યા હતા.

છેવટ રહી રહીને સત્તર વર્ષે એ સતીના આપની ધૃષ્ટવાતી અગ્નિએ પ્રયંડ જ્વાળામુખી ધીખાવ્યો. પ્રાચીન કાળથી પ્રસિદ્ધ એવા કુરુક્ષેત્ર અથવા પાણ્ડીપતના ઐતિહાસિક મેદાનમાં અધ્યાન અને મરે-હુઓ “ હિન્દ કોનું ? ” એ નક્કી કરવાને માટે પોતપોતાની તલવારનું પાણ્ડી ખતાવવા પૂરતા સૈન્ય અને સરંજામ સાથે પરસ્પર આથડવા એકઠા થયા. આ પહેલાં આ ર્ધીર-તરસ્યા સ્થાને કૌરવ-પાંડવની મહાભારતની લડાઈ થઈ હતી. તે પછી બીજી વાર ઈ. સ. ૧૧૯૨માં શાહબુદ્દીન ઘોરી અને પૃથ્વીરાજ ચૈલાણુની તેમજ ત્રીજી વાર ઈ. સ. ૧૫૨૬માં આદિલાહ ખાન અને ઈબ્રાહીમ લોદીની તલવારો ખખડી હતી. ચોથી વાર ઈ. સ. ૧૫૫૬માં આદિલશાહના વજીર હેમુ અને અકબરના કાકા ખહેરામખાન વચ્ચે ઝપાઝપી થયેલી, અને આજ પાંચમી વાર એજ ભોગબીની ભૂમિ ઉપર લોહીના સ્વસ્તિકો પૂરવાની તૈયારી થઈ રહી હતી. એ જગપ્રસિદ્ધ સ્થાનનું ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ યુદ્ધ ઈ. સ. ૧૭૬૧ ના પાણ્ડીપતના યુદ્ધને નામે ભારતવર્ષને પાને લોહીના લાલ અક્ષરે લખાઈ આજ પર્યંત અમરત્વ ભોગવે છે, અને ભોગવશે

એક તરફ સત્તાના મદમાં આધિના થએલા આ ઉન્મત્ત મરેડાઓ હિંદમાંથી તમામ પરદેશી અને પરધર્મી પ્રજાઓને હાંકી કાઢી હિંદુ રાજ્ય સ્થાપવાનો નિર્ણય કરી ચૂક્યા હતા, જ્યારે બીજી બાજુ તમામ મુસ્લીમ સરદારો અને સૈનિકો દીને ઇસ્લામનો ઝુટે ભારતવર્ષને કાંગરે ફરકાવવાને માટે અહમદશાહ અમદલ્લીના પક્ષમાં ધાર્મિક ઝડપથી લડવાને માટે ભેગા મળ્યા હતા. હિંદની પાદશાહત-સાર્વભૌમ સત્તા કોને હાથ જશે? એનો છેલ્લો નિર્ણય કરવા આ ભારતની બે બડવીર કોમોનું ઇતિહાસના તખ્તા ઉપર યાદમાર રહે એવું ઝેરી ને જીવલેણ આ જંગ હતું. પેશ્વા પાસે પંદર હજાર ક્વાયતી લશ્કર અને તેનો બળવાન તેમજ વહાદાર સરદાર ઈશ્વાહીમખાં ગારદી હોવા ઉપરાંત બસો તોપો પંચાવન હજાર ઘોડેસ્વાર અને બે લાખથી વધેશ વીર મરેડી પાયદળ હતું, જ્યારે અહમદશાહ પાસે ફક્ત છતાળીસ હજાર આડસો સ્વાર, આડત્રીસ હજાર પાયદળ અને સિત્તેર તોપો હતી. પેશ્વાની સલાયમાં સિંધીઆ, હોશ્કર, ભોંસલે, ગાયકવાડ અને અન્ય બહાદુર મરેડી સરદારો હોવા ઉપરાંત બીજા રજપૂત રાજાઓ અને જાટોનો રાજા શુરવીર સુરજમલ હતો. ત્યારે દુરાનીને પડખે નજીબુદ્દવલા અને અયોધ્યાના નવાબ હતા. પેશ્વાનું સૈન્ય સંખ્યામાં વિશેષ હતું, એટલું જ નહિ, પરંતુ ખેલાના જેવું હવે લૂટાર ન હોઈ, ક્વાયતી, કસાયતું અને નિળમને ઉદ્ગીર આગળ હરાવી વિજયથી ઉન્મત્ત થએલું હતું.

અને આખરે એ સતીનો શ્રાપ સાચો પડ્યો. પોતાને સેનાપતિપદ ન મળે, તો પેશ્વાનો પક્ષ છોડી જવાની ધમકીથી ડરી, આખરે લાત્તાર બનેલા પેશ્વાએ વખત વિચારી થમુનાના વચનોને ઠોકરે મારી,

સદાશીવ ભાડિના હાથમાં આ યુદ્ધની સરદારીનો પરવાનો મૂક્યો. વાંકી વિધાતાએ એને ભૂલાવ્યો, અને એ ભૂલ્યો. સદાશીવરાવની પ્રત્યક્ષ સત્તા સ્થાને માથુ ઉંચકવાની અને એના વિના એકલે હાથે અહમદશાહ સ્થાને ગાય બીડવાની એનામાં શક્તિ નહોતી, એટલે એણે કિસ્મતને ભરોસે દેશનું નાવ મૂકી એનું મન મનાવી લીધું. ઉદ્દગીરના યુદ્ધમાં વિજયલક્ષ્મીના વર્યાથી ઉન્મત્ત થયેલ બહાદુર અને સાહસિક પણ અભિમાની, અવિચારી અને ઉતાવળીઓ સદાશીવરાવ યમુનાનો શ્રાપ સદંતર ખોટો સાબીત કરી આપવા વીરહાક ગર્જવી મથદાને પડ્યો. વિજયને માટે આગ્રઆગ્રહી અસંખ્ય સેના અને અપાર સામગ્રી છતાં જો મરેડી સત્તાનો મુકૂટ રણમાં રોળાયો હોય, તો એને માટે એની વાંકી વિધાતા જ જવાબદાર હતી. એ યાદગાર નામોશીને માટે જો કોઈ મનુષ્ય-વ્યક્તિ જોખમદાર હોય, તો સેનાપતિ સદાશીવરાવ પોતે હતો.

ખૂદ પેશવાની તેમજ રાજ સુરજમલની ચોકખી ના છતાં પણ અવિચારી અને ઉન્મત્ત ભાડેએ એકદમ આંધળું સાહસ કરી દિલ્હી જઈ શાહી રાજપમહેલ લૂટી લીધો, અને પેશવાના સત્તર વર્ષના પુત્ર વિશ્વાસરાવને એણે દિલ્હીને સિંહાસને બેસાડવાની પૂરતી તૈયારી કરી નાખી. પરંતુ આમ વગરવિચારું પગલું ભરી આખા હિંદની મુસલમાન કોમને ઉશ્કેરવામાં ડહાપણ નથી, એમ કહી પેશ્વાએ તેને વાર્યો. તે પછી ‘લદાઈ કેમ ચલાવવી?’ તે સંબંધી મંત્રણા કરવા પેશ્વાએ એક છૂપી સભા ભરી. સુરજમલ, રાજપૂત સરદારો, અને નમામ મરેડી વીરોનો વિચાર સ્વ. મહારાજ શિવાજીની પદ્ધતિ પ્રમાણે દુરાની સ્થાને મથદાનમાં પડી ગાય ન બીડતાં, આસપાસનો

મુઝક ઉઝઝડ કરી, ઘાસઘાણની તંગી પાડી, એ દુશ્મનને કાયર કરી એની મેળે આપોઆપ કંટાળી-એ પાછો ફરે એવી રીતી અપત્યાર કરવાની સૂચના કરી. 'પરંતુ અહમદશાહ ચતુર લડવૈયો છે, એનું અફવાન લસ્કર કસાયવું ને બળવાન છે, તેથી તેની સ્લામે સ્લામી છાતીએ ટક્કર ઝીંતવામાં હાપણ નથી,' એવી નિર્બળ છતાં વ્યાજબી અને અનુભવી સલાહ એ છોકરા ને વિજયોન્મત સેનાપતિને પસંદ પડી નહિ. એને એ રસ્તો ન્હાનમ્ અને નિર્માલ્યતાનો લાગ્યો, એટલે એણે સિદ્ધ સમો પડકાર કરી કહ્યું: "મહારાષ્ટ્રનું દૂધ ધાવેલો એક પણ મદદ મરેડી અચ્ચો મ્હારી સાથે મયદાનમાં પડવા બંને તૈયાર ન થાય, મ્હને કોમની પરવા નથી. પરંતુ મ્હો તમારી આ બીડતાભરી સલાહ માન્ય નથી. હું એકલે હાથે અમરકીર્તિ કરવાનો સંકલ્પ કરી ચૂક્યો છું. તમે નામદં હો ! કાપુરૂપ હો ! તો નવવધૂની માફક ધુંધટો તાણી બંને દુર્ગની દીવાલો પાછળ તમારા શરમાળ મુખડાંઓ સતાડી રાખો. મ્હારાથી એમ નહિ બને.

મદદ થઈ મરદાંગીથી ગર્જવું મયદાનમાં,
શોભે નહિ સંતાપ રહેવું આપને આ સ્થાનમાં,
પ્રોધ્યા બન્યા છો તો પછી કાં યુધ્ધથી કાયર થતાં ?
તલવાર પકડી છે પછી કાં આમ દાયો કંપતાં ?
જો વીર છો ! તો મૃત્યુના લણકારથી લડકોછ કાં ?
જો ધીર છો ! તો દુશ્મનોના નામથી ધડકોછ કાં ?
છે મરેહાનો દેહ એના દેશને વેચાયલો,
જો પીડ પાછી ફેરવે તે મરેડો નહિ બાયલો.

શું તમે બધા મૂછળા મદદો બની કમરે તલવાર લટકાવી પોતાને આ રીતે બહાદુર કહેવડાવવા માગો છો ? આટલાટલે દુરથી પોતાનો

દેશ છોડી તમારી હદમાં તમારી સાથે ખુલ્લી છાતીએ લલવાની હિંમત
જો, એમનામાં છે, તો શું તમે શોજાના પૂતળાઓ છો? એમની તલવારને
જ્યાં તલવારથી વાળવાની હચોક હિંમત શું તમારામાં નથી?
એમની સાથે સ્લામે મુખે ટક્રર લેવાની તાકાત તમારા મજબૂત અને
પેલાદી મરેઠી-કાંડામાં નથી? અરે! આવે વખતે રાંડીરાંડ ડોસીની
મધ્યક દુર્ગમાં ભરાઈ રહી સ્વાત્મરક્ષણ કરવાની કલ્પના સરખી પણ
તમારા ભેગમાં કેમ સૂરે છે?

શુરવીરને આવી નમાલી સૂચના બાજે નહિ,
મહારાષ્ટ્રનો નરસિંહ કદી આ રીતે ગાજે નહિ.
જેણે પીધાં વીરાંગના જનની તણા પયપાન હો!
જેણે કીધાં આજન્મભૂમિમાં સદા જલ-સ્નાન હો!
સ્વપ્નેય તેની લાવનામાં શબ્દ ના પરતંત્ર હો!
મયદાનમાં મરવું હમેશા મરેઠાનો મંત્ર હો!

x x x x
પ્રાણ પોતાનો બલેને આ રહે કે ના રહે!
પુના અને પેશ્વાઈ આ કાયમ રહે કે ના રહે.
હર્ષ કે ઉત્કર્ષના આંસુ વહે કે ના વહે,
પણ હિન્દના ઇતિહાસમાં કાયર નહિ કોઈ કહે.
કાયમ જીવું ઇતિહાસમાં...છો! આ જગતમાંથી મર,
આ પ્રાણની પરવા નથી પણ હો અખંડિત આખર!

+ * * +
મૂઆ પછી નિમલ્લિ કહીને ના વગોવે નામ આ,
ભૂંસાય જીવન લાગિનું...ભૂંસાય એનું કામ ના.

ભીરૂ નહિ બડવીર એ ઇતિહાસકાર મ્હને લખે,
ઉદ્ધત અવિચારી ભક્ષે પણ બાલકો ચિતરે રખે !
અંદર રહો...એમાં તમારી અશક્તિનો ભર્મ છે,
અજ્ઞચિંતબ્યો હલ્લો કરો...એમાં તમારી શર્મ છે.
ગાંધીજીને બા મારવો નામદનું એ કર્મ છે,
રહામે મુખે સહારવો શત્રુ તમારો ધર્મ એ !

માટે આવી એમ લાગે એવી ભૂટારૂ ચાલબાજની રમત રમવી
પડતી મૂકો, અને સાચા સિંહ સમાન ગર્જના કરી આ શિયાળવાઓને
મહારાષ્ટ્રના જંગલોમાંથી હાંકી કાઢો. ”

“ ભાડ ! ભાડ ! મરેદી રાજ્યનો મજબૂત પાયો નાખનાર
મહાન શિવાજીની આ રાજ્યનીતિ—આ ચાણક્ય—રીતિ ત્હને કલંકીત અને
કાયર જણાય છે ? ”

“ બેશક. સૈન્ય અને સાધનની વિપુલતાના અભાવે એમને આ
યુદ્ધનીતિ સ્વિકારી ઇતિહાસને પાને ભક્ષે “ ડુંગરના ઉદર ” તું ઉપનામ
અકાવતું પડ્યું હોય, પણ આટઆટલી સંગીન તૈયારીઓ અને
વિજયની પૂરતી ખાત્રી પછી હું એ કાયર લેખાંતી પુરાણી પ્રથા
અખત્યાર કરવા મુદ્દલ તૈયાર નથી.

સમશેર એવી ફેરવો કે શત્રુઓ આફ્રીન કે,
હારો છતાં એને તમારી વીરતા એ યાદ રે'.
જીતાય તો જાહેરમાં જીતી વિજયમાળા વરો,
ને મરો તો પણ મરેહાઓ વીરને મ્હોતે મરો.
કાયા ગઈ તો કંઈ નહિ...કીર્તિ ગઈ તો સૌ ગયું,
મૂંઝો ભક્ષો(તે)જીવ્યાથી જેનું નામ આ જીવતું રહ્યું.

*

*

*

*

ગભરાવ ના ચાલો તમારે મોખરે આ વીર છે,
 યુક્તિ તમે ચોળે છતાંયે છેવટે તકદીર છે.
 ને એમ છે તો ક્યમ પછી મયદાનમાં નહિ મૂકવું ?
 શ્રદ્ધા નથી પરિણામમાં [તો] શાને ન માયું મૂકવું ?
 પાનું જીવનનું બીરતાથી ભાઉને ભરવું નથી,
 મરવું છે એક જ વાર કોઈને બે વખત મરવું નથી.

માટે હું તો આ ચાલ્યો.....જેની મ્હારી સાથે સ્લામી છાતીએ
 લઈ વિજયમાળા વરવી હોય, અમરનામના કરવી હોય, તે મ્હારી
 પાછળ ચાલ્યા આવે.....” એટલું કહી એ વીર પુરૂષ ઉધ્ધતાઈ અને
 અભિમાનમાં આંધળો બની પોતાના સૈન્ય સાથે દુરાનીને પોતાના
 હાથ બતાવવા ચાલતો થયો.

મરેઠી સત્તાના કમનસીમે આ વખતે રણકૃશ્ણ રાઘોબા જેવો
 કોઈ અનુભવી અને દરેલ સરદાર મરેઠાઓને માથે ન હોવાથી ભાઉને
 એના આ અવિચારી અને ઉદ્ધતપણાનું અંત પર્યંત સંભારાય એવું
 કડવું ફળ મળ્યું. હિન્દુ-સૈન્યમાં આમ મતભેદ પડવાથી, અને સદાશીવ
 ભાઉની આવી એક હથ્થુ સત્તાથી અપમાનિત અને માનભંગ થયેલા
 સુરજમલ આદિ અન્ય બળવાન રજપૂત સરદારો કોઈ ભરાઈ પોત-
 પોતાના સૈન્ય સાથે પેશ્વાનો સાથ છોડી ચાલ્યા ગયા. એક તો મરેઠાઓ
 લૂટાર હોઈ તેમના તરફથી તેમને વારંવાર શોષવું પડ્યું હતું-પડતું
 હતું, તેથી તેમની ઉપર તેમને એક તો બાવ ઓછો જ હતો, તેમાં
 ભાઉ જેવો અવિચારી ઉપરી હોવાથી જે સ્વદેશાભિમાન અને જાતિ
 ધર્મના આવેશથી પ્રેરાઈને તેઓ મરેઠાની મદદે આવ્યા હતા, તે
 અભિમાન તેમનામાંથી જતું રહ્યું, અને પોતાના સામર્થ્ય ઉપર બેહદ

વિશ્વાસ અને ગુમાન રાખનાર સદાશીવરાવ એકલે હાથે મુસ્લીમ સત્તાના મૂળીઆં ભારતવર્ષની જમીનોમાંથી કેવી રીતે ખેંચી કાઢે છે, તે જોવા તેઓ તટસ્થ જન્મ ઉભા. પાણીપતના મેદાનમાં આ પાંચમી વાર હિંદુ-મુસલમાનના મરેહા-અધ્ધાનના સૈન્યો રહામરહામા થયા.

અવિચારી ભાડ અંતે કોઇનો વાર્યો ન વળ્યો. લાચારીએ પેશ્વાને પણ મહારાષ્ટ્રનું સૌભાગ્ય રક્ષવા એની પાછળ ખેંચાવું પડ્યું. વિજય-માળા અને વિજયકીર્તિ વરવાની ધૂનમાં એ અંધ થઇ ચાહોમ કરી એકદમ અધ્ધાન સૈનિકો ઉપર તૂટી પડ્યો. પરંતુ ચતુર અહમદશાહે દુરાની એના જેવો ઉછાંછળો અને સાહસિક નહોતો મરેહાઓ બહાદુર હોઈ પોતાના સૈન્યની સરખામણીમાં વધારે છે, એમ તે સારી રીતે જાણતો હતો. એ ચાલાક મુત્સદ્દીએ ભાઉનો આ અણચિંતઓ ધસારે અટકાવવાને બદલે પોતાના સૈન્યને હાથે રડીને ધીમે ધીમે લડતાં પાછળ હડવાની સૂચના આપી. દુશ્મનોને પાછળ હટતાં જોઇ સદાશીવરાવને ખેવડું શૂર છૂટ્યું. પોતાનો વિજય એને નજર સમક્ષ તરવરવા લાગ્યો. શરૂઆતમાંજ ચાલાક દુરાનીએ એને વિજય-સ્વપ્નાઓ બનાવી બહેંકાવી મૂક્યો. કેવળ તલવાર જ ફેરવી જાણનાર એ અભિમાની સેનાપતિએ પોતાના આગળ વધતા સૈન્યને પૂર ઝડપથી આગળ ધસી દુશ્મનોની પૂઠ પકડવાનો હુકમ કર્યો. પરિણામ એ આવ્યું, કે વ્યવસ્થિત મરેહી સૈન્ય ફાવે એમ છૂટું છવાયું થઇ જઇ પોતાનો દુર્ગ છોડી બચ્ચું દૂર નીકળી ગયું, અને ત્યાં જ એકાએક તક જોઇ અહમદશાહે પોતાના સુવ્યવસ્થિત સૈન્યને સામનો કરવાનો પડકાર કર્યો. અધ્ધાનો વિક્રમો. મરેહી સૈન્યની હરોલો તૂટી જવાથી તેમાં ભંગાણું પડ્યું. તેઓ ટપોટપ નીચે પડવા લાગ્યાં. અધ્ધાનોની વ્યૂહ-રચનામાં તેઓ ચારે તરફથી ઘેરાઇ ગયા. પારકી બૂમિમાં પરવશ બનેલા ભાઉને જ્યારે અનાજ અને આદમીનો ખજાનો ખૂટ્યો, ત્યારે જ જાન આવ્યું. પોતાના

વિચાર વગરના ઉચ્છ્વેલ સાહસનો તેને હવે પારાવાર પસ્તાવો થવા લાગ્યો. પેશ્વા તથા રાજપૂતોની સલાહને તુચ્છકારી હસી કાઢવા બદલની ભયંકર ભૂલ તેને હવે પાછળથી સમજાઈ. પણ હવે શું ? થનાર થઈ ચૂક્યું હતું. હવે એ થએલ ભૂલ દોષ પણ પ્રકારે સુધારવાની તક નહોતી રહી. “ મારવું કે મરવું. ” એ બેમાંથી એક જ રસ્તો એને માટે હવે પસંદ કરવો બાકી રહ્યો હતો. છતાં એ બહાદુર ગ્રોધો આવે કટોકટીને વખતે પણ ન ડર્યો, ન ગભરાયો. આંખો મીંચી એણે કેસરીઆં કર્યાં. ઇતિહાસ અને અહમદશાહ એક વખત યાદ કરે એવો ભીષણ રણસંગ્રામ ખેલી એ સેંકડો જગ્યાએથી ધાયલ થયો એનો નીમકહલાલ મુસ્લીમ સરદાર ઈશ્વાહીમખાં ગારદી પણ પોતાનું તોપખાનું છોડી બહાદુરીથી રણમાં સૂતો. પેશ્વા બાલાજીરાવે તથા તેના પુત્ર વિશ્વાસરાવે પણ છેવટ યમુનાનો શ્રાપ સંભારતાં પોતાના છેલ્લા શ્વાસ આ યુધ્ધના મયદાનમાં છોડ્યા. અંતે બનનાર બની. બાઉની પુરૂષાર્થની તલવાર અંતે વિધાત્રીના અમર લેખ છેદી શકવા વિનયવન્તી ન નિવડી ! સતી યમુનાનો શ્રાપ આખરે સાચો પડ્યો.

ભૂખમરાથી પીડિતા દુર્ગળ અને શ્રમિત મરેહાઓ સરદારની ગેરંહાજરીમાં તાબા અફધાનો સ્થાને વધુ વખત ટકર. ઝીલી શક્યા નહિ. ગાયકવાડ અને હોશ્કર રણભૂમિ છોડી જીવ બચાવવા ન્હાસી ગયા, જ્યારે સિંધીઆ શાહના હાથમાં જીવતો કેદ પકડાયો. એની નિર્દયપણે કતલ કરવામાં આવી. આશરે બે લાખ મરેહાઓએ પોતાના ધંગધંગતા આશાભર્યાં લોહીથી આ રૂધીર તરસી ભૂમિની રાક્ષસી તૃષા છીપાવી છેવટનો અચળ આરામ લીધો. બાકી રહ્યો એક સેંકડો જગ્યાએ ધવાયેલો અવિચારી છતાં સાહસિક શુરવીર અને પોતાના ઉદ્ધતપણાનું યોગ્ય ઈનામ પામી ચૂકેલો સદશીવરાવ બાઉ ! અને એ આશાભર્યું જીગર

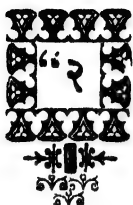
ભાગ્યદેવીનું પલ્લુ ઢળતું જોઈ વખત વિચારી નિશ્વાસ નાખી પોતાના પાપનું યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા ઘોડા ઉપર બેસી નહાસી ગયું.

અને અહમદશાહ દુરાની ! હજારો શુરવીર સિપાઇઓને ભોગે એ જીત્યો ખરો, પરંતુ આ યુધ્ધ ને આ વિજય એને એવા તો આબાદ માદગાર રહી ગયા, કે એ અહીં એક પણ પશુ ન થોભતાં પોતાને વતન ધાછો ફર્યો. એ ગયો તે ગયો, પાછું ફરી કોઈ દિવસ જાંદગીમાં હિન્દુસ્તાન તરફ એણે જાંખીને જોયું સુધ્ધ નહિ. હિંદમાં હિંદુ રાજ્ય સ્થાપવાની પેશ્વાની અભિકાષા જેમ એના છેલ્લા શ્વાસ સાથેજ ઉડી ગઇ હતી, તેમ એનીય મુસ્લીમ-પતાકા ફરકાવવાની આશા ઉપર આ એક જ યુધ્ધે પાણી ફરી વળ્યા હતા. આખા મહારાષ્ટ્રમાં ઘેરઘેર આજ રડારોળ થઈ રહી. મહારાજ શિવાજીની પૂણ્યભૂમિ ઉપર આજ આંસુના ટપટપ ડીપાં નહિ પરંતુ ધોધ ઉછળ્યાં-મહાસાગર ફરી વળ્યાં.

જ્યારે આપણી કથાનો નાયક સદાશીવરાવ આંખ મીંચીને નહસાય ત્યાં નહાસતો જંગલના ઝાડ-ઝાડીઓમાં થઇને અંધારામાં આગળ વધી રહ્યો હતો. એના દીલમાં હજુ એ પડી ભાંગેલી મરેડી-ઇમારતના પત્થરો પાછા ભેગા કરી તે નવી ચણવાના વિચારો ઘોળાતા હતા. એવામાં એનો ધવાયલો અશ્વ એક શિલાની ઠોકર વાગ્યાથી ઉછળ્યો અને લથડ્યો. ઠોકર વાગતાં જ એ બેભાન બની નીચે જમીન ઉપર પટકાઈ પડ્યો. ત્યાં એની પાસે એ ભયાનક અંધારામાં “ હા..... હા.....હા.....હા.....હા..... ” એવું નિર્દય અદાહાસ્ય કરતી એક ભયંકર પિશાચીની જેવી સ્ત્રી-મૂર્તિ દોડી આવી.

❀ એને ઓળખી ? એ દિવાની કાણ ? ❀

ડાને હસનાર એ કોણ છે વાર ? ” જાત્રિમાં આવતાં જ લોહીલોહાણુ ભાઉએ પડ્યાં પડ્યાં પાત્રુ બદલી એ હસનાર તરફ નજર નાખી નિશ્વાસ મૂક્યો.

એ એક જીવતી-જાગતી સ્ત્રી હતી. એના માથાના ઘૂટા વાળ ધૂળથી ભરેલાં હોઈ આગળ પાછળ ફાવે એમ ફરફરી રહ્યા હતા. એના મોઢાનો દેખાવ જેટલો સુંદર તેટલો જ ગિહામણો હતો. એની કાણે કાણે ઉધડતી અને દેવાતી આંખો કોઈ વાર હસતી તો કોઈ વાર આંસુ વેરતી. એના શરીર ઉપર મોંઘા છતાં મેલાંધેલાં અને ફાટાં-તૂટાં ચીંથરેલાલ વસ્ત્રો હતા. એ બોલવા માંડતી તો બેઠ્યા જ કરતી, રડવા માંડતી તો રડ્યા જ કરતી, હસવા માંડતી તો હસ્યા જ કરતી. એની પાસે એક ચિતા આખંડ પ્રજળતી, હતી, જેમાં એ જંગલમાંથી લાકડા પીણી લાવી લાવી નાખ્યા જ કરતી. ઘડીમાં માથાના વાળ તોડતી, ઘડીમાં ઝનૂની આંખે વસ્ત્ર ફાડતી, ઘડીમાં શરીરને બચકાં ભરતી, તો ઘડીમાં ઝનૂની આંખે સિંહણુ સમી ગર્જના કરતી. આમ છતાં એ દિવાની નહોતી, તેમ ડાહી પણ નહોતી.

ભાઉને જોતાં જ એ બધાં ચહેનચાળાં ભૂલી ગઈ. મોઢાના બાવ ફેરવી એ ખડખડાટ હસતી દિવસતી (આપણે એને દિવાનીને

નામે સંબોધીશું. ભાડે તરફ જોઈ દાંત પીસી વક્ર બ્રહ્મીએ ગળું: “ કમનસીબ માનવ ! ખેલાં તું કહે, કે તું કાણ છે ? ”

“ હું મરેઠી સૈન્યનો સેનાપતિ... પેશ્વા આજ્ઞાશ્રવણનો જમણો હાથ સદાશીવરાવ ભાડે..... ”

“ શું ? ” એ દિવાની સ્ત્રી ચમકીને એ ડગલાં દૂર હડી ગઈ. ફરીથી નેત્રો ફાડી તેને નિર્ખતાં એ બોલી: “ તું..... સદાશીવ ભાડે..... અહીં ? ”

“ હા. ખુદેન ! અહમદ દુરાનીએ મરેઠી સત્તાનો મદ ઉતારી નાખી મહારાષ્ટ્રની સ્વાધિનતાનો નાશ કર્યો છે. પેશ્વા તથા તેનો પુત્ર રણુમાં પડ્યાં છે. અને હું આ વચાયલી હાલતમાં..... ”

“ જીવ બચાવવા ન્હાસી આવ્યો છે. શાખાશ ! સેનાપતિ સાહેબ ! તમારી બહાદુરી અને વીરતાના જોટલાં વખાણુ કરીએ એટલાં ઓછાં છે, નહિ વાર ? ”

“ ખુદેન ! દાઝ્યા ઉપર ડાંમ દેવાનો આ વખત નથી. મહારી ઉધ્ધનાધનું યોગ્ય કૃપા મહને મળી ચૂક્યું છે. મરેઠી સત્તાનો વિજય-ધ્વજ મહારાષ્ટ્રને મિનારે (કાંગરે) ફરી ફરકાવવાની આશાએ જ હું પીક ફેરવી પકાવન કરી આવ્યો છું. માટે મહને મદદ કર. જો તું હિન્દુ હોય..... હિન્દુ ધર્મ અને હિન્દુ કોમના ઉધ્ધારને માટે તારા હૃદયમાં ધમશ હોય, તો મહારી દયા ખા, હું તારો ઉપકાર નહિ ભૂલું. મહને જરા પા...ણી...પા,...મહારો...કં...કં...સૂ...કાય...છે. ”

“ હું ! પાણી પાઉં ? ઉપકાર કરું ? જીવાડું ? મદદ કરું ? અને તે કોને ? તહને ! એક ઉધ્ધત અને અભિમાની સરદારને..... ”

“ તું સ્ત્રી થઈને મહારા જેવા દુઃખીની આમ મસ્કરી કરે છે ? ”

આવી વખતે મ્હને તિરસ્કારે છે ? ત્હારા નાજૂક દીલમાં દયાનો અંશ સરખો પણ નથી ? ”

“ એ સવાલ પહેલાં ત્હારા અંતરાત્માને જ પૂછી જો. પછી કહે કે શો જવાબ મળે છે ? સ્ત્રીઓનું સન્માન ત્હે કેવુંક સાચવ્યું છે વાર ? સ્ત્રીઓની આબરૂ ત્હેં કેવીક રક્ષી છે વાર ? દયા અને હયાના બદલાની આશા રાખનાર બહાદુર સરદાર ! ત્હેં ત્હારા સિકંદરી સમયમાં એનો કેટલોક ઉપયોગ કીધો છે વાર ? ”

“ એટલે ! એટલે તું કોણ છે ? શું કહેવા માગે છે ? ”

“ હું ત્હારો કાળ છું, અને ત્હારું લોહી પીવા માગું છું. સદાશીવરાવ ! આજથી સત્તર વર્ષ ઉપરની વાત યાદ કર. ભર્યા દરબારમાં ત્હેં એક સતીના સતીત્વ અને સન્માનને ઠોકરે માર્યું હતું, એ સાંભરે છે, કે ભૂલી ગયો ? ”

વર્ષો પહેલાંનો એ ભૂત કાળનો—આઠણુ—કન્યાના આપનો પ્રસંગ ભાડીના રમરણુપટ ઉપરથી સાવ ભૂંસાઈ ગયો હતો. એણે આંખો ખેંચી ખેંચી એ અખણી અખળાને ઓળખવા પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ ઓળખી શક્યો નહિ. એ હાથના ટેકા જમીન ઉપર દઈ એ અડધો બેઠો થયો, શોષ પડતાં કંઠે ધીમે અવાજે અને બીની આંખે બોલ્યો : “ મ્હને તો કંઈ નથી સાંભરતું. જો કે ત્હારો મ્હેરો જોયેલો હોય, અવાજ આગળ કોઈ વેળા સાંભળેલો હોય, એમ પરિચિત જણાય છે, છતાં હું ત્હને નથી ઓળખી શકતો, ત્હારા હૃદયમાં ધૂળાયેલો બેદી ઇતિહાસ નથી સમજી શકતો. તેમ છતાં પણ એ બધાં ભૂતકાળના સંભારણા સંભારાવવાનો આ સમય નથી. મ્હારો કંઠ સૂકાય

છે..... જીવ ગભરાય છે..... મન મૂઝાય છે..... પહેલાં પાણી પા..... પછી..... ”

“ નથી સાંભરતું તો સંભાર, યાદ કર. નથી ઓળખતો તો ઓળખ... જો..... સરદાર મહારાવની પુત્રી... વીર યશવંતની અભાગીની વિધવા..... અને મહારાષ્ટ્રીય સત્તાને શ્રાપ દેનાર નિષ્કલંકીન એવી આ બ્રાહ્મણકન્યા યમુના..... ત્હારી સ્થામે ઉભી છે. મ્હને ધર્મબ્રજ જાતિબ્રજ અને કલંકીની કહી તુચ્છકારનાર, ભરી સભામાં મ્હારા સતીત્વની ટેકડી કરનાર અને મ્હને નિરાધારને પતિધાતીની ઠરાવી જ્ઞાલા વતનમાંથી હઠપાર કરાવનાર ઓ અભિમાની અને અવિચારી સેનાપતિ ! સાંભરે છે, હવે ત્હને આ સતીનો શ્રાપ !..... ”

“ કો...કોણ ? તું ! યમુના ! હજી.....જીવે છે ? ” ભાડે ફાટોરે ડાળે એની તરફ એકી ટસે જોઈ રહ્યા.

“ હા..... જીવું છું. મ્હારા શ્રાપની સત્યતા પ્રવાર કરી જતાવવા, એનું અંતિમ પરિણામ આ આંખોએ નિહાળવા, અને ત્હારા પશ્ચાત્તાપના છેડેલા આંસુ ઉપર ખડખડાટ હસવાને માટે (જેમ ભાડે એના આંસુ ઉપર હસ્યો હતો) જીવું છું. સદાશીવરાવ ! આજ મ્હારા શ્રાપની મુક્ત પૂરી થઈ છે. હવે હું મ્હારા સ્વામીની પૂઠે સુખેથી સહગમન કરીશ. હા.....હા.....હા.....હા..... હા..... ” એ દિવાનીની માફક ખડખડાટ હસી પડી દોડી જવા લાગી.

“ ઉભી રહે, યમુના ! સતી ! પવિત્ર દેવપ્રાણા ! આ કમનસીબ ભાડેની એક છેલ્લી વાત કાને નાખતી જ. ” એ સાહસિક અને શૂરો યોધો દડ દડ આંસુ સારતી આંખે ગળગળે સાદે બોલ્યો : “ મ્હને મ્હારા જીવનની હવે લેશ માત્ર દરકાર નથી, પરંતુ મરેડી સત્તાના

નામનિશાન ન બૂંસાય એજ મ્હારી છેલ્લી ઇચ્છા છે. માટે મરતાં મરતાં-જતાં જતાં જતાં પણ જરા પાણી..... ” એ જમીન ઉપર ગબડી પડ્યો.

“ ત્હારા ભાગ્યમાં એ નથી લખાયું. મ્હારા આપની અવધ પૂરી થઈ છે. મરાડી રિયાસતનું નામ અમર રહેશે, ત્હારા દીકરીની ઇચ્છા અવશ્ય પૂરી થશે. જા..... ” એ આગળ વધી.

“ ત્યારે શું આ શુરવીર ભાડ પાણીના એ ટીપાં વિના તરફડી તરફડી એક અટ્ટલ રાતમાં કંગાલ હાલતે પોતાના છેલ્લા શ્વાસ છોડશે ?..... ” એ માંડમાંડ બોલ્યો.

યમુના પાંચી ફરી એના હાથમાં પાણીનું તુબીપાત્ર હતું. ભાડની થરગતી આંખ એની તરફ તાકી રહી. એ તૂટતે આશાવન્તે સાદે બોલ્યો: “ યમુના ! બ્હેન ! મ્હને માફ કર... ક્ષમા કર... પા.....ણી..... ”

“ ભાડ ! જગત્નિયંતાનો એ કાયદો છે, કે.....
અમીરો જે અમીરીમાં દિલાવર દિલ નથી કરતા,
બધે ધનની ખુમારીમાં બની મસ્તાન જે ફરતા.
જીવન સત્તાબળે સત્તાધીશો જે રંકના હરતા,
ગરીબો જેમની ગાળે બિચારા આંમુઓ ભરતા.
નરાધમ જે બની મહોટા ન ન્હાનાની ફિકર રાખે,
કરેલા કર્મનો બદલો જુઓ તે આ રીતે ચાખે.

જે આગળ વિચાર નથી કરતા, તેને પંચી પાછળ આમ પોપ પોપ આંમુઓ પાડી પરતાવું પડે છે.

જે રંકના પ્રસ્વેદ પર પાઠે સદા આરામથી,
 ને તે છતાં સૂગાય છે એ ગરીબોના નામથી.
 કીર્તિ અને લક્ષ્મી રાત્રી એ ગરીબોના કામથી,
 શરમાય છે શ્રીમાન જે કંગાલ એના ધામથી.
 ઉચે ચઢે છે શેઠીઆ જે એમના ઉત્કર્ષથી,
 જે અમીરો અલડાય છે એના શરીરી-સ્પર્શથી !
 આખર બની બેહાલ એ પ્યાલાં પીએ છે વિષના,
 મૂકે નહિ નિઘ્રાસ ને એ આંસુઓ મુકલીસના.

સદાશીવરાવ ! બ્યારે સત્તા અને શ્રીમંતાઈનો સૂર્ય ત્યારે માથે સોજે
 કળાથી તપતો હતો, ત્યારે તહેં પણ ત્યારથી ન્હાનેરાં તરફ એનો
 પ્રભાવ બતાવવામાં પાછું વાળીને નથી જોયું. હવે કહો.....

મહારાષ્ટ્રના સરદાર (ની) એ મગર સત્તા ક્યાં ગઈ ?
 જોડાઈની મિથ્યાભિમાની 'એ મહત્તા ક્યાં ગઈ ?
 વનરાજ જેવી વીરતાની ગર્જના એ ક્યાં ગઈ ?
 સમશીર આજે એ સદાશીવ બાહિ ત્યારી ક્યાં ગઈ ?
 સત્તા અને શક્તિ વડે આંસુ નીચોવ્યાં જેટલાં,
 સંભારી એ ! આજે અહીં આંસુ નીચોવો એટલાં.
 અંતઃકરણથી આંસુના એ...બિન્દુઓ જે નામશે,
 પાવન થશે એ પાપ ધોઈ તો જ શાન્તિ પામશે.

સદાશીવરાવ ! યાદ કર ! એ ભર્યા દરબારમાં મ્હારા નિર્દોષ
 વર્તન અને પતિવ્રત ઉપર આક્ષેપ ન કરવા માટે મ્હેં ત્હને કેટલા
 કાલાવાલાં કર્યા હતા ? કેવાં કંડણાજનક સ્વરે ત્યારી પાસે દયા અને
 ઇન્સાફની ભિક્ષા માગી હતી ? અને એના બદલામાં ત્હેં આ હતાશ
 અને ભગ્ન હૈયાને કેવાં હૃદયસ્પર્શી કઠોર ને કાતીલ શબ્દપ્રહારો કીધા

હતા ? જે પવિત્ર આંખોએ ત્હારું પત્થર જેવું નિર્દય હૃદય પીગળાવવાં
આંસુના અખંડ લોહી વહેવડાવ્યાં હતાં, જે હીણાયલા હૈયાએ મહારા-
ષ્ટ્રના યશગૌરવને નિષ્કલંકીત રાખવા પિતા અને પતિના પ્રાણ પ્રિય
માતૃભૂમિને સમર્પણ કર્યા હતા, એ આંખોને વિકારી અને કલંકીત
કહી અપરાધી ગણતાં, એ ન્યાયી માગણી નામંજૂર કરતાં, નાનુક હૃદયની
નાનુક લાગણીઓને નિષ્કૂરપણે કચડી નાખતાં, એ ધાયલના ધાને રૂઝવવાને
બદલે એમાં અપમાન-આક્ષેપ અને કલંકના મીઠાના ખારાં ઝેર જેવાં
પાણી છાંટતાં ત્હારું રવાડું સરખું પણ ધુન્ધું હતું ? નહિ જ.....
તો પછી જેવું ક્યું છે, તેવું જ ભોગવ.

જીવન ભર્યું હુધારથી... ક્યાંથી જમે ત્યાં નીકળે ?

વાવ્યા વિના વેલી તમારા ભાગ્યની ક્યાંથી ફળે ?

દોળ્યું નથી દીપું તમે ક્યાંથી તમારા પર ઢળે ?

કસ્મતની ગાગર પૂણના કાણા વિના ક્યાંથી ગળે ?

આંસુ પડાવે અન્યને એને જીએ આંસુ મળે,

બાળે બીજના દીલ તેના દીલ જે આવાં બળે.

માટે ભાડે ! ત્હારા છેલ્લા આંસુથી પેશ્વાઈની આ પડી
ભાંગેલી ઇમારતના પત્થરો ભક્ષી કરી જતા પહેલાં છેલ્લો શ્વાસ
છોડતાં પહેલાં, આ અનુભવી શબ્દોનો અર્થ જગતના અન્ય સંપત્તિ
અને સત્તાના ગુમાનીઓને સમજાવતો જ, કે.....

આંસુ લૂછો જે કોઈના (તો) કોઈ તમારા લૂછશે,

જે તમે પૂછો ભાવ તો કોઈ તમારો પૂછશે.

જે દિલ દયાળુ રાખશે તો દયા દેવ બતાવશે,

ને સિતમગર બનશે તો ધ્વિર એક દિન સતાવશે.

નાગાને વસ્ત્રે ઢાંકશે તરસ્યાને પાણી નાખશે,
ભૂખ્યાને કટકો આપશે તો તમે કટકો આપશે.

દુઃખી અનાથ અશક્તના રોવા ઉપર હસતા નહિ,
ને ફૂતરા માફક કદી કંગાલ પર બસતા નહિ.

કો રકં દ્વારે કરગરે તો હાથ બે ધસતા નહિ,
કોથ્રે ભરાઈ આપડાને મારવા ધસતા નહિ.

આ જર જર્મોન તેમજ જીવનની જહાંગીરી કોની રહી ?
એ કોઈની પણ થઈ નહિ ને કોઈ સાથે ગઈ નહિ.

હાઉ ! તું તો શું ? તારાથીય મારે એવાં ચતૂર અને ચાલાક
પૂનળાંઓ પણ આ જગતની રંગભૂમિ ઉપર નાચ-નાચીને છેવટ
ચાલતા થઈ ગયા.

કે માનવંતા મસ્તકો નિજ માન આહીં મૂકી ગયા,
ઝૂકાવનારા લાખ પણ આ જગતને ઝૂકી ગયા.

એ જનારા ચાલ્યા ગયા પણ શબ્દ આ કે'તા મચા,
વેડી અનૂલવ આકરા એ શીખ આ દેતા મચા.

કે જીદગીમાં કોઈએ હુંપદ કદી કરવું નહિ,
અવિચારી થઈને આંધળું પગલું કદી ભરવું નહિ.

ઉંધવત ન જે અભિમાન રૂપી ઉંધમાંથી જાગશે,
એ આંધળાને જીદગીમાં એક ઠોકર વાગશે.

લોહી નીકળશે લાલ ત્યારે આંખ આ બે ખૂલશે,
આંખો મીંચાશે ને પછી એ જૂલ કરવી જૂલશે.

જાચાર થઈ અતે કદમ આ લોકથી ઉઠાવશે,
અંજમ આખર એ અજાગી જીવનો આ આવશે.

જાગે ત્યારે ફેરવે...માનવ જીવન-પાસુ,
વાગે ત્યારે ફેરવે...આંખે છેલ્લા-આંસુ.

હા.....હા.....હા.....હા..... અને ભાઉ ! તારો એ, અનુભવ ભારતવર્ષના ઇતિહાસમા અમર અને યાદગાર રહેશે. ”

“ દયા...યા...દયા.....યમના.....પા ..ણી.....”

“ દયા...પાણી ! ધર્મ કહે છે, શાસ્ત્ર કહે છે, કે ત્હને પાણી પાવું, પરંતુ દીલ મના કરે છે. કુદરત અને કિસ્મત બંને તારી વિરુદ્ધમાં પડેલા છે. અને કેમ ન હોય ? ભૂલની શિક્ષા ન થાય, તો પછી મનુષ્ય દૈવી શક્તિમાં માને જ શાનો ? સદાશીવરાવ !

પાણી પીવા તલસે છ પણ પાણુ નથી તહેં કોઈને,
તો ભાગ્યદેવી પામ તારી કે’ ત્હને શુ જોઈને !

દઃખી દીલો તુજ પાછથી પાછા કર્યા’તા રોમને,
નિર્મળ બનો આજે- હવે નિશ્ચામ એના ઘોમને.

જે દાદ દે તેની જ ઇશ્વર માબળે છે દાદને,
કીધા પ્રમાણે પામશે હમ્મેશ રાખો યાદ એ !

ભાકિસાહેબ ! દયાના જળ તમે દરબારમાં દોગ્યા હતા ખગ, પરંતુ તે આ ભાગ્યહીન ભિખારણની તૃપા ધીપાવવા નહિ, પરંતુ ખાલી બતાવવા, મશ્કરી કરવા, તેને વધુ સતાવવા. અને એ જ પ્રેમાણે હું આજે દયાના જળ તમારી નજર મ્હામે દોળી બતાવું છું, દોળતી જાઉં છું. જુઓ.....”

દોળું છું પિવાય તો પી જોજો આ પાણી,
જીવો તો સભારજો... અમર અમારી વાણી.

એણે પાણીનું બરેલું એ તુબીપાત્ર એના દેખતાં એ ધૂળવાળી જમીન ઉપર ઉધુ વાળી એમાંનું પાણી ઉચેથી નીચે દોળી દીધું. બીજી જ પળે એ દિવાની સળગતી ચિત્તા તરફ દોડી ગઈ. “ હા...હા...હા... ભાઉ ! હવે હું જાઉં છું... તું પવિત્ર ચર્મ ઉપર આવી રહેજો. ” એટલું કહેતાં એણે છેલ્લી નજર નીચે પડી તરફડતા એ મહારાષ્ટ્રના

વીર સરદાર ઉપર નાખી. દરમ્યાન મૃત્યુના છેલ્લા ડચ્છાં લેતો ભાઉ આશામયે હેરે અને ભીની આંખે એ ધૂળના ઢગલામાં સડસડાટ શોષાઈ જતા પાણીના ગિન્દુઓથી પોતાના શુદ્ધ હોઠો પલાળવા છોલાતી દેહે ઘસડાયો. ઉડી ગએલાં અમીવાળી જીમ ભીની કરવા એણે એ ભીંમયત્રી મટોડીમાં લગાડી. પણ ખત્રાસ. એ કોરી ધૂન્નિએ પાણીના અમૃત સમા મધુર સત્તનું છેલ્લું ગિન્દુ પણ ચૂસી લીધું હતું-શીષી લીધું હતું. એના ડોળા ઉંચે ચઢી ગયા. એ મલિન અનેલે મોઢે નિશ્ચેતન બની ત્યાં જ ચત્તોપાટ થઈ પડ્યો. એની ઉઘાડી આંખોની ભીની કાકીઓ એ ખેરહમ બાળા તરફ જોતી એમની એમ ઠરી ગઈ. કાનોએ એક છેવટનો અટ્ટહાસ્ય સાંભળ્યો. “ હા...હા...હા...હા...” ખીજી જ પળે એ સતી યમુના એના સ્વ. પતિની પ્રજળતી ચિતામાં ફેદી પડી ભસ્મ થઈ ગઈ.

અને ભાઉ! એના શરીરમાં શક્તિ કે લોહીનું ટીપું હવે નહોતું રહ્યું. એની નેત્ર કાકીઓ ઉપર કેવળ એ છેલ્લા આંસુ તરવરી આવ્યાં. અને એને પણ જમીન ઉપર પડતાં પહેલાં જ એના હોઠોએ ચાટી લીધાં. એ તરફડતા ને તૂટતા સ્વરે બોલ્યો: “ પ્રભુ ! પેશ્વા...ઈનિં...નામ...રા...ખે...” એના હોઠો ખીડાઈ ગયા. નહિ જેવું ચેતન એના જમણા હાથમાં હતું. એનો પ્રાણ હારની નામોશીમાંથી કેમે કર્યો નહોતો છૂટો. ધુળમાં આંગળી વડે એણે છેલ્લા શબ્દો લખ્યા:

“ અંધ બની અભિમાનમાં ઝલકારીશો ના કોઈ.
દુઃખ દુઃખીના દેખીને મલકારીશો મા કોઈ.
આંખ તમારી ખોલજો...ઉઘ્ધત થતા અગાઉ,
છેલ્લા આંસુ વેરતાં...લખે સદાશીવ ભાઉ.”

એનો હાથ એમનો એમ રહી ગયો. પાસુ ઢળી પડ્યું. આંખો ઉઘાડી જ રહી ગઈ. એનો ટમટમતો જીવન-દીપક બૂઝાઈ ગયો. બ...સ.

❀❀ ફૂલને ખીસતાં વાર પણ ખરતાં શી વાર? ❀❀

ઉપસંહાર અથવા આંસુનો અભિષેક.

સ. ૧૭૬૧ ના પાણીપતના આ યાદગાર યુદ્ધમાં એ
લાખ મરેદાઓ કપાઈ મૂઆ. શાહુ અપુત્ર મુઓ.
રામરાજાએ પણ ઈ. સ. ૧૭૭૮ માં આ ફાની
દુનિયાનો નિઃસંતાન રહી ત્યાગ કર્યો. ભોંસલે કુળના
શાહુ નામે એક છોકરાને આ પછી દત્તક લેવામાં

આવ્યો, જે ઇતિહાસમાં શાહુ બીજાને નામે ઓળખાયો. એણે પેશ્વાથી
છૂપી રીતે સ્વતંત્ર થવાને પ્રયત્ન કર્યો, અને તેથી પેશ્વાએ એને તથા
એના બે પુત્રોને કેદ કર્યા. શાહુએ કારાગૃહમાં જ પોતાનો પ્રાણ છોડ્યો.

પેશ્વા બાલાજીરાવના મૃત્યુ પછી તમામ સરદારો સ્વતંત્ર થઈ
માહોમાંહે જ પેશ્વાઈ સત્તા હાથ કરવાને માટે આવડ્યા. પેશ્વા માધવરાવ
કે જેની ઉપર મૃતપાયઃ મરેઠી સત્તાના પુનર્જીવનની આશાના કંઈક
તાર લપેટાતા હતા, તે પણ ભરયુવાનીમાં એકાએક કાળનો મહેમાન
થયો. પછી નારાયણરાવ, રાધોબા, મદ્દાદજી વિગેરે એક પછી એક
અનુક્રમે એ ભાંગીતૂટી ઇમારત ઉપર પોતપોતાના ભાગ્યની તલવારો
બુઝી કરી—આંસુના અભિષેક કરી—આવ્યા હતા એમ ચાલતા થઈ ગયા.
હોલકરની બાળવિધવા અહમ્મ્યાબાઈએ તુકેજી નામના એક બાળકને
દત્તક લઈ ઈંદોરની રાજ્યલગામ પોતાના હાથમાં લીધી. આ વીરાંગના
ભારતવર્ષના ઇતિહાસના પાના કંઈ નવીન રંગે રંગતે, પરંતુ
એટલામાં એનું પણ આવી બન્ધું.

બસ. આ પછી મરેડી રાજ્યની દિન પર દિન પડતી અને અધોગતિ થતી અટકાવનાર, અને એ નિઃચેતન સત્તામાં ફરી પાછાં નવચેતન ફેલાવી નવજીવન આણુવા પોતાના શક્તિ બુદ્ધિ અને શરીરના ન જુલાય એવાં અમૂલા બોગ અર્પનાર ક્રોધ વીર યોધો પાક્યો હોય, તો તે નાના ફડનવીસ. એણે કરમાયલી વીરત્વની વેલીને ઉત્સાહ અને શૌર્યના મધુર જળ સીંચ્યા. સૂકાયલા પેશ્વાઈ છોડને એણે નવપદ્મવિત કરી પાછો વીરતાની પરિભ્રમે નીતરતો અને પમરતો કરી દીધો. પરંતુ બળવાન મહાદેજ સિંધીયાની આંખમાં એની વધતી જતી સત્તાએ તેલ રેડાયું. એણે એની મહા પ્રયામે પુનઃ સજીવન કીધેલી પેશ્વાઈ-વેલીની કુમળી કુંપળો તોડાય એટલી તોડી નાખવામાંજ પોતાના બાહુ-બળ-બુદ્ધિબળ અને સૈન્યબળની સાર્થકતા માની. અને આ એક જ આકાશમાં રમતાં અને સૂર્ય-ચંદ્રોનું તેજ હરિક્ષાઈમાં ને હરિક્ષાઈમાં જાંખુ પડી ગયું. આખર ઈ. સ. ૧૮૦૦ માં નાનાને મરેડાવીરોએ અશ્રુની છેલ્લી અજલી અર્પી. મરેડીમત્તાનો સૂર્યોદય જોવા મથનાર એ છેલ્લા વીરપુત્રની રાખોડી ઉપર એક પણ વીર મરેડો આંસુનો-અભિષેક કરવો ન ચૂક્યો.

ઈ. સ. ૧૮૦૪ માં લોર્ડ વેલેસ્લીએ સહાયકારી સૈન્યની યોજનાનો અમલ કરી સિંધીયા-હોલ્કર-ગાયકવાડ-લોંસલે અને નિગમ એ તમામને ગુલામ જનાર્યા. અને જ્યારે ઈ. સ. ૧૮૧૮માં અંગ્રેજ સરકારે પેશ્વાનું રાજ્ય છતી લીધું, ત્યારે સતારાની ગાદીએ શાહુના દીકરા બાલાસાહેબ ઉર્ફે પ્રતાપસિંગને બેસાડી તેને વાર્ષિક પંદરલાખની ઉપજનો મુલક સ્વાધીન કર્યો; પરંતુ ઈ. સ. ૧૮૩૭માં તેની ઉપર ફિટુરનું (Revolution) તહોમત આવ્યાથી તેને ગાદી-

એથી પદબ્રાષ્ટ કરી તેના લાઇ આપાસાહેબને ખેસાડ્યો ઇ. સ. ૧૮૪૮-માં એ અપુત્ર મરણ પામ્યાથી ઇ. સ. ૧૮૪૯માં એ રાજ્ય ન્યાયી અંગ્રેજ સરકારે ખાલસા કરી પોતાના મુલકો સાથે જોડી દીધું. જ્યારે બીજી બાબુ ઇ. સ. ૧૮૧૮માં હારીને કેદ પકડાયલા પેશ્વા બાહુરાવને રૂપીઆ આઠ લાખનું વર્ષાસન બાંધી આપી બિયુરના કિલ્લામાં રાખવામાં આવ્યો. પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૫૩ માં તે પણ મરણ પામ્યો. તેનો દત્તપુત્ર ઘોંડુપંત કે જે ઇતિહાસમાં નાનાસાહેબને નામે મશહૂર છે, તે પોતાના આપને મળતું આઠ લાખનું વર્ષાસન બંધ થવાથી ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના ઇતિહાસ-પ્રસિધ્ધ બળવામાં આગેવાન થઇ માર્યો ગયો. તેની એકની એક વીર પુત્રી મેનાને અંગ્રેજોએ ફ્રાન્સની એ વીર કુમારિકા જોન ઓફ આર્કની માફક જીવતી બાળી મૂકી. (બની શકશે તો આ પુસ્તક થોડા વખતમાં બહાર પાડવામાં આવશે.)

આ રીતે સતી યમુનાનો શ્રાપ અંતે અક્ષરેઅક્ષર સાચો પડ્યો. ૧૮૫ વરસમાં મહારાજા શિવાજીએ અંગ્રેજી એ મહાન અને મજબૂત ઇમારતની કાંકરીએ કાંકરી ખરી પડી- માટીમાં મળી ગઇ. છતાં એના નામનિશાન હજી એવાને એવા કાયમ છે. એ મહાપુરૂષની મહાન ઇમારતના યશસ્વી સંબારણામાં બે પથરો-બે શાખાઓ અત્યારે હયાત છે. એક કોલ્હાપુર અને બીજી વડોદરા ! (ગાયકવાડ)

હિન્દના હિન્દુઓ પોતાના વીર વડવાઓનો આ યશસ્વી ઇતિહાસ હમેશ યાદ રાખે ! અને એ ઉપર અંતરના આંસુઓનો અભિષેક કરતા રહે !

* આપણી ગુલામીનું લાન હવે આપણને ક્યારે થશે ? *

— સમાપ્ત —

*** હવે પછી બહાર પડશે. ***

શ્રી. “પુષ્પ” ની આવી જ કરણ રસથી છવ્વકાતી ઐતિહાસિક કૃતિ

—: રાજસ્થાનની કમલિની :—

❀ કૃષ્ણા કુમારી ❀

— અથવા —

કાળુ કલંક

[લગભગ સવાસો પાના-સચિત્ર-બેનખાજ સાથે]

—○ એમાં તમે શું વાંચશો ? ○—

—: એક મ્યાનમાં ખખડની બખ્ખે તલવારો :—

—: એક રાજકન્યાના હાથના બખ્ખે ઉમેદવારો :—

—: કલિકા પર ભમતા બખ્ખે મકર દો :—

—: માનૂભૂમિને માટે કૃષ્ણા કુમારીનો આત્મભોગ :—

—: ત્રણ ત્રણ વખત પીવાની ઝેરની પ્યાલી :—

—: આંસુ... અક્ષસોસ અને યુદ્ધ :—

*** મેવાડને કપાળે કાળુ કલંક ***

મૂલ્ય: માત્ર આઠ આના.

શ્રી સરસ્વતી પુસ્તકાલય.

કલ્યાણી બજાર—સુરત.

છપાય છે

એક અબળા

જે એક અબળા ના પિતૃભાવ પ્રતિષ્ઠા જાળવવા ચોતાના પિતા નાનાપણેજ
સાથ આજળ પડેલા ભાગ લેતા માગીયા મનાવતી અંગ્રેજોના હાથમાં જે
પણ હતી તેને ન્યાયી અંગ્રેજો ક્રાન્સની એ વીર બાળા જોને
આક આકની મા ક રાજી જ થતરી રીતે હતી મળવારી મુશી હતી

અબળા એક અબળા

